

“स एवं सर्वतोऽग्निभिर्गुण्यमानः”— इति^१ यदग्निरक्षणे मुक्तम्, तत्प्रशंसनाय कश्चिद् दृष्टं प्रयोजनमाह— “स यद्येन मिति । ‘सः’ ‘अनुव्याहारी’ निन्दकः, ‘एनम्’ अग्निना रक्षितं यजमानं ‘यज्ञस्य’ ‘पुरस्तात्’ पूर्वभागे ‘अनुव्याहरेत्’ वैकल्यविषयं वाक्यं ब्रूयात्, ‘तं’ निन्दकं ‘प्रति’ स यजमानोऽपि ‘ब्रूयात्’— “मुख्या मार्त्तिं मारिष्यसि,— अन्धो वा बधिरो वा भविष्यस्येति” । एषैव मुख्या मार्त्तिरित्याह— ‘एताः’ अन्धबधिरादयः । ज्वरशिरोव्यथादि- तात्कालिकौ मार्त्तिं मपेक्ष्य एतामां मुख्यत्वम्^२ ॥ १६ ॥

“यदि मध्यत इत्यादि । स्पष्टम् ॥ १७ ॥

“यद्यन्तत इति । ‘क्षिप्रे’ अविस्मृतस्मृतकाले भूमौ प्रतिष्ठा- रहितो ‘दरिद्रः’ सन् ‘अमुं लोकं’ स्वर्गम् ‘एष्यमि’—‘इति’ । अत्र स्वर्गस्य नाशात्मकत्वात् ‘अमुंलोकम्’—इत्येतदस्मात्लोकात्प्रच्युतिमात्रे पर्यवस्यति । किं मेव मभिधानमात्रेण तथाविधा असुखप्राप्तिः सिद्धा स्यादित्याशङ्कोक्तम्— “तथा ह्येव स्यादिति । उक्तप्रकारः स्यादेवेत्यर्थः । यस्मादेव मवश्यं फलम्, ‘तस्मात्’ ‘अनुव्याहारीव न स्यात्’ यज्ञस्य निन्दको न भवेदिति विधिः ।

उक्तार्थज्ञं प्रशंसति— न केवलं यद्यैव ; अपि तु ‘एवंविद्’ अपि स्तूषकात् स्वयं ‘परः’ उत्कृष्टो ‘भवति’ । अथवा एवं वेदनायां तात्पर्यवान् भवेदिति आख्येयम् । तस्मादाज्यभागादीना माग्नेयत्वकरणं प्रशस्तं मिति तात्पर्यार्थः ॥ १८ ॥

प्रयाज एव किञ्चिदेदितव्य मित्याह— “संवत्सरं हेति । ‘प्रयाजैः’

साधनैः साध्यं 'जघन्' संवत्सरं खलु 'जघति' । जितप्रकारः पूर्वा-
 ध्याये "देवास्य वा असुरास्येत्यत्र "ष्टतृन्संवत्सरं प्राजयन्नित्या-
 दिमोक्तः^१ । 'यः' 'अस्य' संवत्सरस्य 'दाराणि' जानाति, 'सः'
 खल्वेव 'एनं' संवत्सरं 'जघति', जानभिज्ञः । 'यान्' प्रयाजान्
 'अन्तरतः' मध्यतो 'हि' 'न' व्यवजानाति । 'ते' च 'यथा' येन
 प्रकारेण 'अस्य' उपकारकाः 'भवन्ति', 'सः' अनुष्ठाता 'तैः' गृह्य-
 माणैरनुष्ठेयैः प्रयाजैः 'किं कुर्यात्' किं साधयेत् । 'संवत्सरः'
 यदेकैकं तत् क्षयिष्णु, यत् 'सर्वं' तदपरिच्छेदात् तावत् 'अक्षयि' ।
 एतत्परिज्ञानेन च 'सुहृतं', तत्फलभूतं पुण्यलोकस्य, उभावपि
 'अक्षयौ' भवतः ॥ १८ ॥

अथ आण्यद्रव्यं प्राजापत्यत्वेन प्रशंसितु माह— "तदाहु रिति ।
 प्रजापतेः सकलदेवतासमष्ट्यात्मकत्वेन अथ मसाविति निर्वक्तु मश-
 क्यत्वादनिरुक्तत्वम् ; अतो 'आण्यानि प्राजापत्यानीति ब्रूयात्' ।
 आहुतिभेदेन बहुवचनम् ॥

प्रजापतिशब्दस्यात्र विवक्षित मर्थं माह— "तानि चेति ।
 'तानि एतानि' प्रयाजादियागसाधनद्रव्याण्याज्यानि 'यजमान-
 देवत्यानि' । 'एव'-कारेण प्रसिद्धः प्रजापतिरपोद्यते । एतदुप-
 पादयति— "यजमानो हीति । इतरेषा मपरोऽस्त्येवेत्याशङ्क्याह—
 "एतेनेति । ऋत्विजां दक्षिणादिदानेन पातनात् प्रजापतित्वम् ;
 'ऋत्विजः' तु 'एतेन' नियुक्ता एव यज्ञं 'तन्वते' स्व-स्व-भागं
 विस्तारयन्ति । तदेवाह— "तं जनयन्तीति । 'तं' यज्ञम् ॥ १० ॥

इदं माज्यं यजमानदेवताकत्वेन प्रशस्तम्, अतस्तेनोपस्तरणाभि-
धारणादि कर्तव्यं मित्याह— “स आज्यस्येति । ‘सः’ अध्वर्युः
‘आज्यस्य अपस्तीर्य’ पुरोडाशस्थापनदेशं माज्येनास्तृतं कृत्वा,
‘हविषः’ हविः, पुरोडाशादि ‘द्विरवदाय’, अवत्तस्य ‘आज्यस्य’
‘उपरि’ आज्यम् ‘अभिधारयति’ । ‘सैषा’ उपस्तृताभिधारिता
‘आज्येन मिश्रा’ सती अध्वर्युणा ‘ह्रयते’ । आज्यस्य यजमान-
देवताकत्वस्य प्रतिपादितत्वात् ‘यजमानेन एव मिश्रा ह्रयते’ ।
यत एव मतं आज्येनोपस्तरणाभिधारणं कृत्वा जुहुयादित्यर्थः ॥

उक्तार्थज्ञं प्रशंसति— “यदि हेति । ‘यथा हैव’ यथैव खलु
‘अन्ते सदः’ सदसो देवयजनस्य सन्निधौ ‘इष्टं’ साज्जं ‘स्यात्’,
‘एवम्’ आज्यस्य यजमानदेवतत्त्वप्रकारं जानतो यजमानस्य देशा-
न्तरस्यस्यापि ‘इष्टं भवति’, व्यवधानदोषो नास्तीत्यर्थः ॥

न केवलं विप्रकर्षदोषाभावः, किन्तु वैकल्यदोषोऽपि नास्ती-
त्याह— “यद्यु हेति । ‘य एतदेवं वेद’, सः ‘पापम्’ अङ्गभ्रंशादि-
लक्षणं ‘यदि’ ‘बहु अपि’ कुर्यात्, स ‘यज्ञात्’ साज्जात् ‘नैव’
‘वह्निर्द्धा’ वाह्यो ‘भवति’ । अथवा उक्तार्थज्ञानेन बहुपापोऽपि,
यज्ञाधिकारी भवेदित्यर्थः ॥ ९९ ॥ ६ ॥ [६. १.] ॥

१— “पापः, पातापेयानां, पापत्वमानोऽवाडेव घततीति वा, पापत्व-
तेर्वा स्यात्”—इति निरु० ५. १. २ । पुनः “न पापासो मनामहे
(ऋ० सं० ६. ४. ३७. ६.)”—इति-मन्त्रस्य आख्यायाम् “न पापा
मन्यामहे × × × अस्त्यस्मासु ब्रह्मचर्यं मध्ययनं तपो दानकर्म-
त्युषिर्वोचत्”—इति च तत्रैव ६. ५. २

इति श्रीमाथणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
 प्रथमकाण्डे षष्ठाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्^१ ॥

॥ इति प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठकः समाप्तः^१ ॥

१— “प्रयानानुमन्त्रणम् (३. ३. २.)”—इत्यादि-कातीय-वचनानीह
 पर्यालोच्यानि ।

२— इत उत्तरं क-पुस्तके “काण्डी ११७”—इति, ख-पुस्तकेऽपि
 तथैव, ग-पुस्तके “कण्डिका १२१”—इति, घ-ख-पुस्तके त्वसम्पूर्णे,
 च-पुस्तकेऽस्त्येव “कण्डिकासङ्ख्या १२१”—इति । तत्र ब्रा० १
 क० १३, ब्रा० २ क० २६, ब्रा० ३ क० २०, ब्रा० ४ क० २५, ब्रा० ५
 क० १६, ब्रा० ६ क० २१, सङ्कलनया १२१ इति सिद्धम् ॥

अथ

पञ्चमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम्,

अपि वा

षष्ठाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

यज्ञेन वै देवाः । इमां जितिं जिग्युर्येषा मियं जिति-
स्ते होचुः कथं न इदं मनुष्यैरनाभ्यारोह्यः स्यादिति ते
यज्ञस्य रुसं धीत्वा युथा मधु मधुकृतो निर्हुयेयुर्व्विदुह्य
यज्ञं यूपेन योपयित्वा तिरोऽभवन्नुथ युदेनेनायोपयं-
स्तुस्माद्यूपो नाम तदा कृषीणा मनुश्रुत मास ॥ १ ॥

यज्ञेन ह वै देवाः । इमां जितिं जिग्युर्येषा मियं
जितिस्ते होचुः कथं न इदं मनुष्यैरनाभ्यारोह्यः
स्यादिति ते यज्ञस्य रुसं धीत्वा युथा मधु मधुकृतो
निर्हुयेयुर्व्विदुह्य यज्ञं यूपेन योपयित्वा तिरोऽभवन्निति
त मुन्वेष्टुं दध्निरे ॥ २ ॥

तेऽर्चन्तः श्राम्यन्तश्चेरुः । श्रमेण ह स्म वै तुहेवा

जयन्ति युद्देषां जुय्य* मासुऽर्षयश्च† तेभ्यो देवा वैव
प्ररोचयाम्बकुः स्वयं वैव दधिरे‡ प्रेत तुदेष्यामो युतो
देवाः स्वर्गं लोकं समाश्रुवतेति ते किं प्ररोचते किं
प्ररोचत इति चेरुरेत्युरोडाश मेव कूर्मं भूत्वा सुर्पन्तं
ते ह सर्वं एव मेनिरेऽयं व्वै यज्ञ इति ॥ ३ ॥

ते होचुः । अश्विभ्यां§ तिष्ठ सुरस्वत्यै तिष्ठेन्द्राय
तिष्ठेति सु ससुर्पैवामुये॥ तिष्ठेति तुतस्तस्यावमुये
वा अस्थादिति तु ममावेव परिगृह्य सर्व्वहुत मजुहवु-
राहुतिर्हि देवानां तुत एभ्यो यज्ञः प्रारोचत तु मस्त-
जन्त॥ तु मतन्वतु सोऽयं परोऽवरुं यज्ञो ऽनूच्यते पितृवु
पुत्राय ब्रह्मचारिणे ॥ ४ ॥

स वा एभ्यस्तुत्युरोऽदाशयत् । यु एभ्यो यज्ञं प्रारो-
चयत्तुस्मात्युरोडाशः पुरोडाशो ह वै नामैतद्युत्युरो-
डाश इति सु एषु ऽउभयुचाच्युत आग्नेयोऽष्टाकपालः
पुरोडाशो भवति ॥ ५ ॥

स नु पौर्णमासुः हविः । नामावास्य मग्नीषोमीय

* 'युज्य'—इति च डा०-वेवरेण दृष्टः पाठोऽप्युक्त एव ।

† 'मासु ऋषयश्च'—इति ग ।

‡ 'दधिरे'—इति क ।

§ 'ते होचुरश्विभ्यां'—इति ग । एव मिहोत्तरचापि सर्वत्र ।

॥ 'ससुर्पैवामुये'—इति च ।

॥ 'मुस्तजन्त'—इति च ।

ऽएव पौर्णमासुः हविः सान्नाय्य मामावास्यं यस्तु
 ऽएवैष ऽउभयत्रावक्तृप्तो नेद्यज्ञादुयानौति न्वेव पुरस्ता-
 त्पौर्णमासस्य क्रियुत ऽएवम्वा*मावास्यस्यैतन्नु तद्यस्मा-
 दुच क्रियुते ॥ ६ ॥

यद्यु ऽएन मुपधावेत् । इष्ट्या मा याजयेत्येतयैव
 याजयेद्यत्कामा वा ऽएत मृषयोऽजुहवुः सु ऽएभ्यः कामः
 सुमर्द्ध्यत युत्कामो इ वा ऽएतेन यज्ञेन युजते सोऽस्मै
 कामः सुमर्द्ध्यते यस्यै वै कस्यै च देवतायै हविर्गृह्यतेऽग्नौ
 वै तस्यै जुह्वत्यग्ना ऽउ चेद्धोष्यन्त्स्यात्कि मन्यस्यै देवताया
 ऽश्रादिश्रेत्तस्मादग्नय ऽएव† ॥ ७ ॥

अग्निर्वै सुर्वा देवताः । अग्नौ हि सुर्वाभ्यो देव-
 ताभ्यो जुह्वति तद्यथा सुर्वा देवता ऽउपधावेदेवं तत्तु-
 स्मादग्नय ऽएव ॥ ८† ॥

अग्निर्वै देवाना मद्वातमाम् । यं न्वा ऽअद्वातमां
 मुन्येत त मुपधावेत्तस्मादग्नय ऽएव ॥ ९ ॥

अग्निर्वै देवानां मृदुहृदयतमः । यं वै मृदुहृदयतमं
 मुन्येत त मुपधावेत्तस्मादग्नय ऽएव ॥ १० ॥

* 'एवम्वा'-इति क, ग ।

† 'ऽएव'-इति च ; एव मिहोत्तरजापि सर्वत्र

† 'अतम् ५००'-इतीह च-पुस्तके ।

अग्निर्वै देवानां नेदिष्ठम् । यं वै नेदिष्ठं मुप-
सर्तुव्यानां मुन्येत त मुपधावेत्तस्मादमुय ऽएव ॥ ११ ॥

स यद्दीष्टिं कुर्वीत । सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयादु-
पांशु देवतां यजति तुद्दीष्टिरूपं मूर्द्धन्वत्यौ याज्यानुवा-
क्ये स्यातां वार्चघ्नावाज्यभागौ विराजौ संयुज्ये ॥ १२ ॥ १.

॥ इति पञ्चमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [६. २.] ॥

आग्नेयं पुरोडाशं विधातु माख्यायिका माह— “यज्ञेन वा
इत्यादिना । पुरा किल ‘देवाः’ ‘इमां जितिम्’ इदानीं परि-
दृश्यमानप्रकारं स्वर्गजयं ‘यज्ञेन’ एव साधनेन (‘जिग्युः’)
जितवन्तः । ‘ते’ देवाः स्वैर्जितं स्वर्गस्थानं तुष्टैः मनुष्यैः ‘कथम्’
आरोहणाहं न भवेदिति परस्पर मुक्त्वा, ‘यज्ञस्य’ ‘रसं’ ‘धीत्वा’
पीत्वा, ‘यथा’ सरघाः ‘मधु’ निःशेषेणास्त्राय गतसार मेव
परिशेषयन्ति, एवं ‘यज्ञं’ (‘विदुक्ष’) विदोहं कृत्वा, तं ‘यूपेन’
आच्छाद्य तिरोहिता ‘अभवन्’ । अतो योपन-साधनत्वात् यूपस्य
‘यूप’-नाम सम्पन्नम् । ‘तत्’ देवैः कृतं यज्ञविमोहनम् ‘ऋषीणाम्
अनुश्रुत मास’ ऋषयोऽन्वष्टण्वन्नित्यर्थः ॥ १ ॥

१— ‘यद्योक्तदेवतां प्रति हविर्देन प्रदेयद्रव्यरूपः पक्वः पिष्टपिण्डः पुरोडाश
इत्युच्यते’—इति सा० भा० (ऐ० ब्रा० १. १. १.) ।

२— “यज्ञेन वै देवा ऊर्द्धाः स्वर्गं लोक मायन्ते ऽविमयुश्मन्नो वृद्धा मनु-
ष्याश्च ऋषयश्चानुप्रज्ञास्यन्तीति तं वै यूपेनैवायोपयन्तं यद् यूपे-
नैवायोपयन्तयूपस्य यूपत्वम्”—इति ऐ० ब्रा० २. १. १ ।

अनुश्रुतप्रकारं पुनरनुवदति— “यज्ञेन च वै देवा इति । ‘तं’
 यूपेण योषितं यज्ञम्, ऋषयः ‘अन्वेष्टुम्’ अन्वेषणे मतिं कृत्वा, (॥ १ ॥
 “तेऽर्चन्त इति ।) तदन्वेषणेन ‘अर्चन्तः’ अन्वेष्टव्यं पूजयन्तः,
 अन्वेषणप्रयासेनात्मानं खेदयन्तः, इतस्ततः सं-‘चेरुः’ । कथं मित्या-
 शङ्क्याह— “अमेणेति । देवा ऋषयश्च पूर्वं जेतुं शक्यं मर्थं^१ अमेणैव
 ‘जयन्ति’; अतः आभ्यन्तस्तेरुरित्येतद्युक्तं मित्यर्थः । अथ तदन्वेषणे
 एतेषां देवा अपि रुच्युत्पादनं^२ मकुर्वन्, । तेऽपि स्वयं मपि
 तदर्थं मतिं कृत्वा परस्परं यूपं प्रगच्छन्तः । यस्मात् ‘स्वर्गं लोकं’
 ‘देवाः’ प्राप्ताः, ‘तत्’ साधनम् ‘एय्यामः’ ‘इति’ उक्त्वा (इदं
 मन्वेषणं कार्यं ‘किं प्ररोचते’^३) किं तव मतम्—किं तव मतम्
 ‘इति’ ब्रुवाणाः ‘चेरुः’ । परिभ्राम्य^४ च ‘पुरोडाश मेव’ । कूर्मरूपं^५
 धृत्वा, ‘सर्प्यन्तं’ पुरोडाशम् “आ इत्” । ‘आ’-इत्युपमर्गश्रुतेर्धीग्य-
 क्रियाध्याहारः; त माजग्मुरेवेत्यर्थः । ‘ते सर्वे’ अपि ‘अयं’ कूर्म
 एव अस्माभिरन्वेष्टव्यो ‘यज्ञ इति’ निश्चिताः ॥ १ ॥

१— “यज्ञेन वै देवा इमां जितिं०—०तस्माद् यूपो नाम । तद्वा ऋषीणां
 मनुश्रुतं मास”-इत्यादि चात्रैवोपरिष्ठात् (३. २. २. ११, १२.) ।

२— “क्षय्य-जय्यौ शक्यार्थे”-इति पा० सू० ६. १. ८१ ।

३— ‘रुच्युत्पादन’-इति छ ।

४— बन्धनीचिह्नान्तःकृतोऽयं पाठो छ-पुस्तके नास्ति ।

५— ‘परिभ्राम्य’-इति ज, भ ।

६— “व्यतुङ्गं मनपूपाकृतिं कूर्मस्येव प्रतिकृतिं मन्त्रसफमात्रं करोति,
 यावन्तं वा मन्यते”-इति आप० श्रौ० सू० १. ०५ ४, ५ ।

“ते होचुरिति । ‘ते’ हे यज्ञावयव-पुरोडाश ! त्वम् ‘अग्नि-
भ्याम्’ अर्थाय (‘तिष्ठ’) स्थितिं कुरु,— मा पलायिष्ट इति
‘ऊचुः’ । तथापि ‘सरस्वत्यै तिष्ठ’ इति, ‘इन्द्राय तिष्ठ’—‘इति’
चाब्रुवन् । तस्मिन् सर्पति सति ‘अग्नये तिष्ठेति’ ऊचुः । ‘ततः’ स
स्थितवान् । अथ ते अयं पुरोडाशोऽग्नये स्थित इति ‘तम्’ अन्यर्थ
मेव परिगृह्य, यथा देवतान्तरसम्बन्धराहित्येन सः ‘अग्नये’ एव
‘अस्मात्’, तथा ‘सर्वं ऊत मजुहवुः’ ॥

किं मेकस्मै सर्वस्यापि प्रदान मिति, तच्चाह— “आहुतिर्हि
देवाना मिति । प्रियेति शेषः । यतः प्रियस्य वस्तुनोऽवाकल्येन
प्रदान मनुचितम्, अतः सर्वहोमो युक्त इत्यर्थः । ‘ततः’ अग्नेः
प्रदानात्कारणात् ‘एभ्यः’ ऋषिभ्यो मनुष्येभ्यः ‘प्रारोचत’ रुचि सुद-
पादयन् । ‘तम्’ ‘असृजन्त’ उदपादयन् । ‘तम्’ एव (‘अतन्वत’)
अङ्गकक्षापैर्विस्तारितवन्तः । ‘सोऽयं’ यज्ञः ‘परोऽवरम् अनुष्यते’ ।
यथा परभावी^१ सन् कस्यचिदुपादिष्टः, सन्मुखादन्यस्योपदेशनात्
अय मेव ‘अवरः’ पश्चाद्भावी भवति, तथानुक्रमेणोच्यत इत्यर्थः ।
तदेवाह— “पितैव पुत्रायेति । ‘ब्रह्मचारिणे’ उपनीतस्यैव वेद-
विद्याधिकारात् ब्रह्मचारिण इत्युक्तम् ॥ ४ ॥

अथ पुरोडाशं नामनिर्वचनदारेण स्तौति— “स वा इति ।
यतः ‘सः’ कूर्मरूपेणाच्छन्नो मनुष्यैर्दृष्टः, ‘तत्’ ततः^२ यागसमये
‘पुरः’ पूर्वस्मिन् काले यज्ञमुखे ‘अदाशयत्’ फल मदापयत् । तथा
‘यः’ पुरोडाशः ‘एभ्यः’ मनुष्येभ्योऽर्थं ‘यज्ञं प्रारोचयत्’ । यस्मात्

पुरोऽदाशयत्, 'तस्मात्' च: 'पुरोदाश:' । वस्तुतः 'एतन्नाम', 'यत्' सर्वैरिदानीन्तनैः 'पुरोडाश इति' व्यवह्यते^१ ॥

इत्थं मर्त्यवादेन प्रशस्तेदानीं तं विधत्ते— "स एवेति । 'सः' देवैराष्ठादितः, 'एषः' मनुष्यैर्लब्धः, 'पुरोडाशः' 'आग्नेयः' अग्नि-
देवताकः^२ । 'सः' 'उभयत्र' दर्शे पौर्णमास्या च ('अच्युतः') नित्यं
कर्त्तव्यः 'भवति' ॥ ५ ॥

उभयसाधारण्यं मेव स्थापयति— "स नेति । पौर्णमास्यां भवं
'पौर्णमासम्', एवम् 'आमावास्याम्' । उभयात्मकस्यान्यतरत्वाभावात्ते
हि प्रतिनियतैकहविषी इति ते आह— "अग्नीषोमीय एवेत्या-
दिना । उभयत्रापि नियमेनानुतिष्ठता मभिप्राय माह— "यज्ञ
एवैव इति । यज्ञसाधनत्वात् 'एषः' पुरोडाशः 'यज्ञ एव' । स
उभयकाक्षोऽपि नियमेन देवैः 'अथानि'-इति^३; उभयत्रावकृत
मतिक्रम्य नैव गच्छानि । यदा अन्यदनुतिष्ठानि, तदा 'नेत्'
परिभयं भवति । "नेत्येष इदित्येतेन सम्प्रयुज्यते परिभये"—इति^४
हि निर्वचनेन स्वल्पभिप्रायेण 'पौर्णमासस्य', 'आमावास्यास्य' च
थागस्य 'पुरस्तात्' पूर्वकाले 'क्रियते' यस्माद् दर्शे पौर्णमास्या च
यस्मात्कारणादनुष्ठायते, 'तत्' तत्कारणम्, 'एतस्य' उभयं निमित्तं
सलु ॥ ६ ॥

१— पा० सू० ३. २. ३१, ८. २. ६७ । का० वा० २०३६, २०३८ ।

स० वा० प्रा० २. ४३ ।

२— "सस्य देवता । अमेर्क"—इति पा० सू० ४. २. २४, २३ ।

३— निरु० १. ३. ६ । 'सर्वतो मयं परिमयम्'—इति तद्भक्तिः ।

४— " 'यज्ञ एव' । स उभयकाक्षोऽपि तयोः पूर्वकाले क्रियते"—इति क ।

अस्य एवाग्नेयस्य' कर्तृफलार्थं पृथक्-प्रथोक्तव्यता माह— “यद्यु
इति । ‘एनम्’ अध्वर्युम् । ‘एतैव’ आग्नेयेभ्यैव । “यत्कामा वा
इति । पुरा ‘एतम्’ आग्नेयाष्टाकपालपुरोडाशम् ‘अध्वयः’ यं काम
मपेक्ष्य ‘अजुहवुः’ अन्वतिष्ठन्, ‘एभ्यः’ ‘स कामः’ समृद्धोऽभूत् ; अत
इदानीं मपि यः ‘एतेन यजते’, ‘अस्मै’ अपि ‘स कामः’ भवत्येव ।
यत्सम्बन्धादष्टाकपालेष्टिरेवंविधसामर्थ्याऽभूत्, त मग्निं वज्रधा
प्रशंसति— “यस्यै वै कस्यै चेत्यादिना । यां कास्मिन्नेवता मुद्दिष्य
आव्यसोमादि ‘हविः’ ‘गृह्णाते’, तत् ‘अग्नौ’ एव ‘जुहति’, नान्यत्र ;
अतः सर्वं वा सर्वस्य (‘अग्नौऽव’) अग्नौ एव ‘होम्यन्’ यदि भवेत्,
तर्हि किमर्थम् ‘अन्यस्यै’ इन्द्रादि-‘देवतायै’ अमुक्या इद मिति
‘आदिशेत्’ ; ‘तस्मात्’ अग्नौ होमस्यावश्यकत्वात् ‘अग्नये’ एव होमः,
प्रशस्त इति शेषः ॥ ७ ॥

इतोऽप्यग्नय एव प्रदानं युक्त मित्याह— “अग्निर्वा इति ।
उक्तप्रकारेण अग्नौ एव सर्वदेवतार्थहवनान्तदुपधावितत्वात् ‘सर्वाः’
‘अग्निः’ एव । ‘तत्’ तस्मात् सर्वदेवतोपधावनात् यज्जवति, तदग्नेः
उपधावनेनैव स्यात् । ‘तस्मादग्नय एव’ हविरादेशः प्रशस्तः ॥ ८ ॥

“अग्निर्वै देवाना मिति । किं यथा लोके यम् ‘अद्भुतमाम्’^१
अतिशयेन प्रत्यक्षफलदं मन्येत, ‘तम्’ एव ‘उपधावेत्’, एव अग्नेः
प्रत्यक्षदेवत्वात् ‘अग्नय एव’ ॥ ९ ॥

१— “अस्या आग्नेयेष्टेः”—इति ठ ।

२— ‘अद्भुत’—इत्यव्ययम्, सत्यनामसु पठितम् । निघ० ३. १०. ४ ।

इहोत्तरनापि वज्र २. २. १. २५ ; ३. १. ४. ११ ।

तथा इतरदेवताभ्योऽग्रेरेव शौभ्रं प्रसादाय मृदुहृदयत्वात्,
प्रत्यक्षदेवत्वेन समीप एव सेव्यत्वाच्च 'अग्नय एव' होमो युक्त
इत्याह— “अग्निर्वै देवानां मृदुहृदयतम इति, “अग्निर्वै देवानां
नेदिष्ठ मिति च ॥ १० ॥ ११ ॥

अथ पृथक्-प्रयोक्तव्याया आग्नेयेष्ट्वैशेषिक मङ्गजात माह—
“स यदौत्यादिना । ‘यदि’ ‘इष्टिं’ दर्शपूर्णमासात्पृथगेव ‘कुर्वीत’
‘स यामिधनीः सप्तदशानुब्रूयात्’, तथा प्रधानदेवता उपांशु यजेत ।
‘तत्’ उपांशुत्वं काम्येष्टिरूपं खलु ; उपांशु काम्या इष्टयः कियन्ते
इति^१ । एवं ‘मूर्धन्वत्यः’^२ “अग्निर्मूर्धा, भुवो यज्ञस्य”—इत्येते^३ मूर्ध-
शब्दवत्यौ, प्रधानस्य ‘याज्ये’ स्त्रिष्टकयाज्यापुरोनुवाक्ये ; ‘विराजौ’
विराट्छन्दस्के “मेद्धो अग्न, इमो अग्ने”—इत्येते^४ भवतः^५ ॥ ११ ॥
१ ॥ [६. २.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

प्रथमकाण्डे षष्ठाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

१— पुरस्ताद् (३. ५. १०. ८० २४६) दृष्टव्यम् ।

२— “ययस्यासु मूर्धो मतुप्”—इति पा० सू० ४. ४. १२७ ।

३— वा० सं० १३. १४ (३. १२.), १५ ।

४— वा० सं० १७, ७६ (तै० सं० ४. ६. ५. १२.) तै० सं० ४. ६. १३. २१ ।

५— संयान्यशब्दार्थस्त्वेव माह सायणः—“स्त्रिष्टकत्सम्बन्धिन्यौ याज्या-
नुवाक्ये इत्यर्थः”—इति ऐ० ब्रा० १. १. ५. भा० ।

त्वष्टुर्ह वै पुत्रः । विशीर्षा षडष्टु ऽश्रास तुस्य
चौण्येव मुखान्यासुस्तद्युदेवुः रूप ऽश्रास तुस्मादिश्व-
रूपो नाम ॥ १ ॥

तुस्य सोमपान मेवैकं मुख मास । सुरापाण मेक
मन्युस्मा ऽश्रुशनायैकं त मिन्द्रो दिद्वेष तुस्य तानि
शीर्षाणि प्रचिच्छेद ॥ २ ॥

स युत्सोमपान मास । तुतः कपिञ्जलः समुभवत्तु-
स्मात्स बभ्रुकु ऽइव बभ्रुरिव हि सोमो राजा ॥ ३ ॥

अथ युत्सुरापाण मास । तुतः कलविङ्कः समभव-
त्तुस्मात्सोऽभिमाद्यत् क ऽइव व्वदत्यभिमाद्यन्निव हि
सुरां पीत्वा व्वदति ॥ ४ ॥

अथ युदन्युस्मा ऽश्रुशनायास । तुतस्तित्तिरिः सम-
भवत्तुस्मात्सु व्विश्वरूपतम ऽइव सुन्त्येव दृतस्तोका ऽइव
त्वन्मधुस्तोका ऽइव त्वत्यर्षेष्ठाश्रुतिता ऽएवुः रूपु मिव
हि* स तेनाशन मावयत् ॥ ५ ॥

स त्वष्टा चुक्रोध । कुविन्मे पुत्र मुवधौदिति सो-
ऽपेन्द्र मेव सोम माजहे स युथायः सोमः प्रसुत ऽएव
मुपेन्द्र ऽएवासु ॥ ६ ॥

इन्द्रो ह वा ऽईष्ट्याञ्चक्रे । इदं वै मा सोमादन्तर्य-
न्तीति स युथा बलीयानुबलीयस ऽएव मुनुपहृत ऽएव
यो द्रोणकलशे शुक्र ऽश्वास तं भक्षयाञ्चकार सु दैनं
जिह्विः सु सोऽस्य विष्वङ्मेव* प्राणेभ्यो दुद्राव मुखाच्चै-
वास्य नु दुद्रावाथ सुर्व्वेभ्योऽन्येभ्यः प्राणेभ्यो ऽद्रवत्तुददुः
सौचामणीतौष्टिस्तुस्यां तद्याख्यायते युथैनं देवा ऽश्रुभि-
षज्यन् ॥ ७ ॥

स त्वष्टा चक्रोध । कुविन्मेऽनुपहृतः सोम मुबभक्ष-
दिति सु स्वयु मेव यज्ञवेशसं चक्रे स यो द्रोणकलशे
शुक्रः पुरिशिष्ट ऽश्वास तं प्रवर्त्तयाञ्चकारेन्द्रशचुर्व्वर्द्धस्वेति
सोऽग्नि मेव प्राप्य सुम्बभूवान्तरैव सुम्बभूवेत्यु हेक
ऽआहुः सोऽग्नीषोमावेवाभिसुम्बभूव सुर्व्व विद्याः सुर्व्व
युशः सुर्व्व मन्त्राद्यः सुर्व्वः श्रीः† ॥ ८ ॥

स यदुत्तमानः समुभवत् । तुस्माद्वचोऽथ युदपात्समु-
भवत्तुस्मादुहिस्तं दुनुश्च दनायूश्च‡ मातेव च पितेव च
पुरिजगृहत्तुस्तुस्मादानव ऽदुत्याहुः ॥ ९ ॥

अथ यदुब्रवीदिन्द्रशचुर्व्वर्द्धस्वेति । तुस्मादु दैन मिन्द्र

* 'विष्वङ्मेव'—इति क, ख । † 'श्री'—इति क, 'श्रीम्'—इति ख ।

‡ 'दनायूश्च'—इति—इति पाठः सा०-सम्मतः, डा०-वेवरेण वृष्टश्च ।

एव जघानाथ युद्ध शुश्रुदुवक्ष्यदिन्द्रस्य शत्रुर्व्वर्द्धस्वेति
शुश्रुदु ह सु एवेन्द्र महनिष्यत् ॥ १० ॥

अथ यद्ब्रवीद्वर्द्धस्वेति । तस्मादु ह स्मेषुमात्रु मेव
तिर्यङ् वुर्द्धत इषुमात्रं प्राङ्क्वो वैवावरः समुद्रं
दधावुव पूर्वः स युवत्स आस सुदैव तावदन्नादु
आस ॥ ११ ॥

तस्मै ह स पूर्वार्द्धे देवाः । अशन मभिहुरन्ति
मध्यन्दिने मनुष्या अपरार्द्धे पितुरः ॥ १२ ॥

स वा इन्द्रस्तथैव नुत्तश्रुन् । अग्नीषोमा उप-
मन्त्रयाच्चक्रेऽग्नीषोमौ युवं वै मुम स्थो युवयोरहु
मस्मि नु युवयोरेष किञ्चन कुं म इमं दस्यं व्वर्द्धयथ
उप मावर्त्तथा मिति ॥ १३ ॥

तौ द्वौचतुः । कि मावयोस्तुतः स्यादिति ताभ्या मेतु
मग्नीषोमीय मेकादशकपालं पुरोडाशं निरवपत्तस्मा-
दग्नीषोमीय एकादशकपालः पुरोडाशो भवति ॥ १४ ॥

तावेन मुपावृत्ततुः । तावन्तु सुर्व्वे देवाः प्रेयुः सुर्व्वा
व्विद्याः सुर्व्वं युशः सुर्व्वं मन्नाद्यः सुर्व्वा श्रीस्तेनेष्टेन्द्र
एतदभवद्यदिद मिन्द्र एष उ पौर्णमासस्य बुन्धुः स यो
दैवं व्विद्वान् पौर्णमासेन युजत एतुः दैव श्रियं
गच्छत्येवं युशो भवत्येव मन्नादो भवति ॥ १५ ॥

तुदेव खलु हतो बृत्रः । स युथा हतिर्निष्पीत
 ऽएव५ संक्षीनः* शिष्ये युथा निर्झूतसक्तुर्भस्त्रैव५
 संक्षीनः† शिष्ये त मिन्द्रोऽभ्यादुद्राव हनिष्यन् ॥ १६ ॥

सु होवाच । मा नु मे प्रहार्षीस्त्वं वै तुदेतुर्ह्यसि
 युदहं व्येव मा कुरु‡ मामुया भूव मिति स वै मेऽन्न
 मेधीति तथेति तं देधान्वभिनत्तस्य युत्सौम्यं न्यक्त मास
 तं चन्द्रमसं चकाराय युदस्यासुर्य मास तेनेमाः प्रजा
 ऽउदुरेणाविध्यत्§ तुस्मादाहुर्वृत्र ऽएव तुर्ह्यन्नाद
 ऽआसीद् वृत्र ऽएतर्हीतौद५ हि युदसावापूर्यतेऽस्मादेवै-
 तुल्लोकादुप्यायतेऽथ युदिमाः प्रजा ऽश्रुशन मिच्छुन्ते-
 ऽस्मा ऽएवैतुहचायोदुराय बलिः५ हरन्ति स यो हैव मेतं
 बृत्र मन्नादं वेदान्नादो हैव भवति ॥ १७ ॥

ता ऽउ हैता देवता ऽऊचुः । या ऽइमा ऽअग्नीषोमा-
 वम्बाजग्मुरग्नीषोमौ युवं वै नो भूयिष्ठभाजौ स्थो
 युयोर्वा मिदं युवयोरस्मान्वाभजत मिति॥ ॥ १८ ॥

*, † 'संक्षीनः'—इति च पाठो डा०-वेवरेण दृष्टः । संक्षीनः, 'संक्षीनः'—
 इति वा च-पाठः सा०-सम्मतस्य ।

‡ 'मा कुरु'—इति सा०-सम्मतो डा०-वेवर्-दृष्टस्य ।

§ 'ऽउदुरेणाविध्यत्'—इति सा०-सम्मत इत्याह डा०-वेवः ।

॥ 'भजत ऽइति'—इति च डा०-वेवरेण दृष्टः ।

तौ होचतुः । किं मावयोस्तुतः स्यादिति यस्यै
 कुस्यै च देवतायै हविर्निर्व्वुपांस्तुदां पुरस्तादाज्यस्य
 यजानिति तुस्माद्यस्यै कुस्यै च देवतायै हविर्निर्व्वुपन्ति
 तत्पुरस्तादाज्यभागावग्नीषोमाभ्यां यजन्ति तन्नु सौम्ये-
 ऽध्वरे नु पशौ यस्यै कुस्यै च देवतायै हविर्निर्व्वुपा-
 निति* ह्यब्रुवन् ॥ १९ ॥

सु हामिरुवाच । मुय्येव वः सुर्वेभ्यो जुह्वतु तुदोऽहं
 मय्याभजामीति तुस्मादग्नौ सुर्वेभ्यो देवेभ्यो जुह्वति
 तुस्मादाहुरग्निः सुर्वा देवता ऽहुति ॥ २० ॥

अथ ह सोम ऽउवाच । मा मेव वः सुर्वेभ्यो जुह्वतु
 तुदोऽहं मय्याभजामीति तुस्मात्सोमः सुर्वेभ्यो देवेभ्यो
 जुह्वति तुस्मादाहुः सोमः सुर्वा देवता ऽहुति ॥ २१ ॥

अथ यदिन्द्रे सुर्वे देवास्तस्थानाः । तुस्मादाहुरिन्द्रः
 सुर्वा देवता ऽइन्द्रश्रेष्ठा† देवा ऽहुत्येतद्ध वै देवास्त्रेधैक-
 देवत्या ऽअभवन्त्स यो द्वैव मेतद्देदैकधा द्वैव स्वानाः
 श्रेष्ठो भवति ॥ २२ ॥

द्वयं वा ऽइदं न तृतीय मस्ति । आर्द्रिष्वैव शुष्कञ्च
 यच्छुष्कं तुदामेयं युदाद्रं तुत्सौम्यं मय्य यदिदं द्वय

* इह 'हविः'—पदं न वृक्ष्यते च-पुस्तके ।

† 'इन्द्रश्रेष्ठा'—इति पाठः सा०-सम्मत इत्याह डा०-वेवरः ।

मेवाय* किं मेतुवत्क्रियत ऽदुत्यग्नीषोमयोरेवाज्यभागा-
वग्नीषोमयोरुपांशुयाजोऽग्नीषोमयोः पुरोडाशो यदुत
एकतमेनैवेदः सर्वं माप्नोत्युथ किं मेतुवत्क्रियत
ऽदुत्यग्नीषोमयोर्द्वैतुवती विभूतिः प्रजातिः ॥ २३ ॥

सूर्य ऽएवामेयः । चद्रमाः सौम्यो ऽहरेवामेयः राशिः
सौम्या यु ऽएवापूर्यते ऽर्द्धमासः सु ऽआमेयो योऽपक्षीयते
सु सौम्यः ॥ २४ ॥

आज्यभागाभ्या मेव । सूर्याचन्द्रमुसावाप्नोत्युपांशु-
याजेनैवाहोरात्रे ऽआप्नोति पुरोडाशेनैवार्द्धमासावाप्नो-
तीत्यु द्वैक ऽआहुः ॥ २५ ॥

तुदु होवाचासुरिः । आज्यभागाभ्या मेवातो यतमे
वा यतमे वा हे ऽआप्नोत्युपांशुयाजेनैवातो यतमे वा
यतमे वा हे† ऽआप्नोति पुरोडाशेनैवातो यतमे वा
यतमे वा हे‡ ऽआप्नोति† सर्वं म ऽआप्तु मसत्सर्वं जितः
सर्वेण वृत्रं हनानि सर्वेण द्विषन्तं भ्रातृव्यः हना-
नीति तुस्माद्वा ऽएतुवत्क्रियत ऽदुति ॥ २६ ॥

तुदाहुः । किं मिदं जामि क्रियतेऽग्नीषोमयोरेवाज्य-

* 'मेवाप्य'—इति च । सोऽयं मनुजः पाठः स्यान्मुद्राकरप्रमादजः ।

† च-पुस्तके तु 'यतमे वा यतमे वा हे'—इत्यस्य स्थाने 'ऽहोरात्रे'—इति पाठः ।

‡ च-पुस्तके तु 'यतमे वा यतमे वा हे ऽआप्नोति'—इत्यस्य स्थाने 'ऽर्द्धमासा-
वाप्नोति'—इति पाठः ।

स्याग्नीषोमयोः पुरोडाशस्य यदुनन्तर्हितं तेन जामौ-
त्यनेन ह त्वेवाजाम्याज्यस्येतरं पुरोडाशस्येतरं तुदन्यु-
दिवेतर मन्युदिवेतरं भवत्युच मनूच्य जुषाणेन यजत्युच
मनूच्यर्चा यजति तुदन्युदिवेतर मन्युदिवेतरं भवत्यनेन
ह त्वेवाजाम्युपांश्चाज्यस्य यजत्युच्चैः पुरोडाशस्य स
यदुपांशु तत्प्राजापत्युः रूपं तुस्मात्तुस्यानुष्टुभ मनु-
वाक्या मुन्वाह व्वाग्ध्यनुष्टुब् वाग्धि प्रजापतिः ॥ २७ ॥

एतेन वै देवाः । उपोपांशुयाजेन यं य मुसुराणा
मुकामयन्त तु मुपत्सुर्य वृज्जेण व्वषद्वारेणाघंस्तथो
ऽएवैषु एतेनोपांशुयाजेन पाप्मानं द्विपुन्तं भ्रातृव्य
मुपत्सुर्य वृज्जेण व्वषद्वारेण हन्ति तुस्मादुपांशुयाजं
यजति ॥ २८ ॥

स वा ऽक्तुच मनूच्य जुषाणेन यजति । तदुन्विमा
ऽअन्यतरुतोदन्ताः प्रजाः प्रजायन्तेऽस्थि हृगुस्थि हि
दुन्तोऽन्यतरुतो ह्येतदुस्थि करोति ॥ २९ ॥

अथुर्च्च मनूच्यर्चा यजति । तदुन्विमा उपभयुतो-
दन्ताः प्रजाः प्रजायन्तेऽस्थि हृगुस्थि हि दुन्त उपभयुतो
ह्येतदुस्थि करोत्येता वा ऽदमा हुय्यः प्रजा ऽअन्यतरुतो-
दन्ताश्चैवोभयुतोदन्ताश्च स यो हैवुं विद्वानग्नीषोमयोः
प्रजातिं यजति बहुर्हैव प्रजया पशुभिर्भवति ॥ ३० ॥

स वै पौर्णमासेनोपवत्स्यन् । नु संचा सुहित ऽइव
स्यात्तेनेदु मुदुर मसुर्यं विनात्याहुतिभिः प्रातर्हैव मेषु
ऽउ पौर्णमासस्योपचारः ॥ ३१ ॥

स वै सम्प्रत्येवोपवसेत् । सम्प्रति दृष्टुं हनानि
सम्प्रति द्विषन्तं भ्रातृव्यः हनानीति ॥ ३२ ॥

स वा ऽउत्तरा मेवोपवसेत् । स मिव वा ऽएषु क्रमते
युः सम्प्रत्युपवसत्युनडा वै सुद्धान्तयोर्यदौतरो वेतर
रुभिभुवतौतरो वेतर मुथ य ऽउत्तरा मुपवसति युथा
पुराच्च सुवृत्तः समिः ष्यादुप्रत्यालभमानुः सोऽन्यतो-
घात्येव स्यादेवं तद्य ऽउत्तरा मुपवसति ॥ ३३ ॥

स वै सम्प्रत्येवोपवसेद् । युथा वा ऽअन्यस्य दत्तुः
समिः ष्यादेवं तद्य ऽउत्तरा मुपवसति सोऽन्यस्यैव कृता-
नुकुरोऽन्यस्योपावसायुी भवति तस्मादु सम्प्रत्येवोप-
वसेत् ॥ ३४ ॥

प्रजापतेर्ह वै प्रजाः ससृजानुस्य । पूर्वाणि विविससः सुः
स वै संवत्सरु ऽएव प्रजापतिस्तुस्यैतानि पुर्वा-
ण्यहोरात्रयोः सन्धी पौर्णमासी चामावास्या चर्तु-
मुखानि ॥ ३५ ॥

स विविसस्तैः पुर्व्वभिः । नु शशाक सुः ष्वातुं तु मेतै-
र्हविर्यज्ञैर्देवा ऽअभिषज्यन्मिहोचेणैवाहोरात्रयोः सन्धी

तत्पुर्वाभिषज्यंस्तत्सुमदधुः पौर्णमासेन चैवामावास्येन च
पौर्णमासीं चामावास्यां च तत्पुर्वाभिषज्यंस्तत्सुमदधुश्चा-
तुर्मास्यैरेवऽर्त्तुमुखानि तत्पुर्वाभिषज्यंस्तत्सुमदधुः ॥ ३६ ॥

स सुहृदितैः पूर्वभिः । इदं मन्त्राद्य मभ्युत्तस्थौ यदिदं
प्रजापतेरन्नाद्यः स यो हैवं विद्वान्सम्प्रत्युपवसति
सम्प्रति हैव प्रजापतेः पूर्वं भिषज्यत्युवति हैनं प्रजापतिः
सु ऽएव मेवान्नादो भवति यु ऽएवं विद्वान्सम्प्रत्युपवसति
तस्मादु सम्प्रत्येवोपवसेत् ॥ ३७ ॥

चक्षुषी ह वा ऽएते यज्ञस्य यदाज्यभागौ । तस्मात्पु-
रस्ताज्जुहोति पुरस्ताद्धीमे चक्षुषी तत्पुरस्तादेवैतचक्षुषी
दधाति तस्मादिमे पुरस्ताचक्षुषी ॥ ३८ ॥

उत्तरार्द्धपूर्वाद्धे हैके । आग्नेय माज्यभागं जुह्वति
दक्षिणार्द्धपूर्वाद्धे सौम्य माज्यभागं मेतत्पुरस्ताचक्षुषी
दध्ना ऽहुति व्वदन्तस्तदु तदाविज्ञान्य* मिव हवींषि ह
वा ऽआत्मां यज्ञस्य स युदेव पुरस्ताद्विषां जुहोति
तत्पुरस्ताचक्षुषी दधाति युचो ऽएव सुमिद्धतमं मुन्येत
तदाहुतीर्जुहुयात्समिद्धहोमेन ह्येव समृद्धा ऽआहु-
तयः ॥ ३९ ॥

स वा ऽक्षुच मनूच्य जुषाणेन यजति । तस्मादिमे-

ऽअस्थन्सुत्यन्स्थिके चक्षुषी ऽआसिष्टे ऽअथ यदुच मन्-
च्यऽर्चा युजेदुस्थि दैव कुर्यान्न चक्षुः ॥ ४० ॥

ते वा ऽएते । अग्नीषोमयोरेव रूपं मन्वायन्ते
यच्छुक्तं तुदामेयं युत्कृष्णं तुत्सौम्यं यदि वेतरुथा युदेव
क्षणां तुदामेयं युच्छुक्तं तुत्सौम्यं युदेव व्यीक्षते
तुदामेयः रूपः शुष्के* ऽइव हि व्यीक्षमाणस्याक्षिणी
भुवतः शुष्क मिव छात्रेयं युदेव स्वपिति तुत्सौम्यः रूपं
माद्रुं इव हि सुषुपुषोऽक्षिणी भुवत ऽआर्द्रुं ऽइव हि
सोम आजरसुः† च वा ऽअस्मिन्लोके‡ चक्षुषाम्भवति
सचक्षुरमुष्मिन्लोके‡ सुभवति यु ऽएव मेतौ चक्षुषी
ऽआज्यभागौ वेद ॥ ४१ ॥ २ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [६. ३.] ॥

अग्नीषोमीय मेकादशकपालं विधातु माख्यायिका माह—
“त्वष्टुर्ह वै पुत्र इति” । पुरा किञ्च ‘त्वष्टुः’ शिरस्त्रयेण युक्तः

* ‘शुष्केष’—इति क ।

† ‘ऽअस्मिन् लोके’—इति ख,

‘ऽअस्मिन्लोके’—इति ग, ‘ऽअस्मिन्लोके’—इति घ ।

‡ ‘रमुष्मिन् लोके’—इति ख, ‘रमुष्मिन्लोके’—इति ग, ‘रमुष्मिन्लोके’—इति घ ।

१— यतश्चरभ्याष्टमकक्षीक्ष-‘नदुद्राव’—इत्यन्तं यज्यजातम् पुनः पञ्चमे
काण्डे अपि अतम् (५. ५. ४. २-८.) ।

२— “त्वष्टा, तूर्वं मन्त्रत इति नैरक्षास्त्रिमेवा स्याद् दीनिकर्मण्यस्त्यष्टतेर्वा
स्यात् करोति कर्मणः”—इति निरु. ८. २. १० । पुनस्तत्रैव तत

कश्चित् 'पुत्रः' बभूव^१ । यतोऽयं सुकरीत्या वज्ररूपः, यतः सः
'विश्वरूपः'-इत्यन्वर्थनामा अभूत् ॥ १ ॥

“तस्येति । ‘तस्य’ गिरस्त्रयगतेषु सुखत्रयेषु मध्ये ‘एकं सुखं’
‘सोमपानं’ सोमः पीयते अनेनेति करणे ल्युट्^२ । सोमपानायाभूत् ।
अन्यन्मुखं ‘सुरापानं’ सुरापानसाधनम् । “वा भावकरणयोः”-इति^३
णत्वम् । ‘अन्यस्मै’ पानव्यरिक्ताय ‘अग्नयाय’ भोजनाय ‘एकं’ सुख
मासीत् । ‘तं’ विश्वरूपं ब्रह्मा, ‘इन्द्रः’ ‘दिदेष’ द्वेषं करोत् । द्वेषणं
तैत्तिरीयके समाज्ज्ञातम्— “स प्रत्यक्षं देवेभ्यो भागं भवदत्, परोक्षं
मसुरेभ्यः”-इति^४ । स क्रुद्ध इन्द्रः ‘तानि’ जीष्यपि गिरांसि
‘प्रचिच्छेद’ ॥ २ ॥

“स यत्सोमपान इति । तेषु त्रिषु सुखेषु मध्ये ‘यत्’ सोम-
पानाय सुखम्, ‘ततः’ ‘कपिञ्जलः’ पक्षी ‘समभवत्’ । “कपिञ्जलः

उत्तरम्— “माध्यमिकस्त्वष्टेत्याहुः । मध्यमे च स्थाने समाज्ज्ञातः
(निघ० ५. ४. २१.) । अमिरिति शाकपूयिः”-इति (११) । ‘सर्व-
शिल्पिमता माचार्यो देववर्द्धकिर्दाक्षायणो-पुत्रो दादशाना मादि-
त्याना मन्यतम इत्येतिहासिकाः”-इति च तद्भाष्ये पर्यालोच्यम् ।
द्युस्थाने आदित्यनामसु चाज्ज्ञातो निघण्टौ (५. ६. ६.) । “तच्चेतिहास
माचक्षते”-इत्यादि नैरुक्तं चात्रालोच्यम् (निघ० १२. १. १०.) ।

१— त्रिशिरो वर्णनं कृतं सायणाचार्येण ऋ० सं० १ म० २ च० १ सूक्तारम्भे ;
विशेषतस्तु “त्रिशोर्वाणं ०—० यितो गाः”-इत्यादौ दृश्यम्
(ऋ० सं० १०. ८. ८ ; ६६. ६) ।

२— पा० सू० १. ३. ११७ ।

३— पा० सू० ८. ४. १० ।

४— तै० सं० २. ५. १. १ ।

कपिरिव जीर्णः कपिरिव जवत ईषत्पिबुसो वा”-इति धारकः^१ ।
उक्तार्थविश्वासाय पक्षिणः सोमस्य च साम्ब माह—“तस्मान् स बभ्रुक
इवेति ॥ ३ ॥

“अथ यत् सुरापान मिति । तथा कस्यविद्कोऽपि शब्दयति,
अतः ततस्तदुत्पत्तिर्युक्ता ॥ ४ ॥

“अथ यदन्यस्मा इति । ‘अथ’ पानात् ‘अन्यस्मात्’ अग्रनाथ
यत् सुखम्, ‘ततः तित्तिरिः’^२ । यतो बज्ररूपादक्षमशकान्मुखात्
सम्बभूव, अतः सोऽत्यन्तं बज्ररूपवान्^३ दृश्यते ।

कथं तस्य तथात्व मिति तद्दर्शयति—“सन्ध्येवेति । त्वच्छब्द-
स्त्वगब्दसमानार्थः, सर्वनामसु विकल्पेन पठितः” । ‘त्वत्’ एकस्मि-
न्शब्दे ‘एतस्लोका इव’ एतविन्दवः परिकृष्यन्ते । तथा ‘त्वत्’ एकच
अङ्गे मधोर्विन्दव इव । एतदपि कुत इत्यत आह—‘पर्षेषु’
चटकपक्षेषु ‘आसुतिताः’ आचरं प्राप्ताः बज्ररूपाणि दृश्यन्ते ।
कार्यगतं वैरूप्यं तत्कारणेऽपि सम्भावयति—‘एवं रूप मिव’

१— तथाहि—“अथ लुप्तोपमान्यर्थोपमानोन्वाचकते”-इत्यधिकारे (निरु०
४. ४. १.) द्रष्टव्यम् । तत्र “कमनीयं शब्दं पिबयतीति वा”-
इति च तच्छेषः ।

२— “तित्तिरिस्तद्वत्तात्, तिलमात्रचित्त इति वा”-इति निरु० १. ४. १ ।

३— एवंविधेषु पदेषु प्रथमं मत्वर्थीयप्रत्ययेन भाव्यम्, ततो समासः ;
अत एव “न कर्मधारयान्मत्वर्थीयो बज्रोद्दिष्टेत् तदर्थप्रतिपत्ति-
करः”-इति नात्र विवध्यते ।

४— ग० पा० १. १. १. (१. १. २० सू०) ।

धृतसोकादिरूप मिव खलु 'सः' 'तेन' मुखेन 'अग्रमं' जठरम्
'आवयत्' अवति^१ रच गत्यर्थः^२, अगमयत् ॥ ५ ॥

“स त्वष्टेति । एवं पुत्राग्निरस्तु क्रिमेषु 'स त्वष्टा' असाविन्द्रो 'मे'
'पुत्रं' 'कुवित्' वज्रप्रकारम् 'अवधीत्'—'इति' क्रुद्धो भूत्वा 'अपेन्द्र
मेव' इन्द्रेण विरहित मेव 'सोम माजष्टे' । 'सः' च 'सोमः' 'यथा'
अपेन्द्रः 'प्रसुतः', 'एवं' प्रदानेऽपि 'अपेन्द्र एव' अभूत् ॥ ६ ॥

“इन्द्रो च वा इति । स च 'इन्द्रः' 'इदम्' एव सर्वेऽपि 'मा'
'सोमात्' व्यवहितं कुर्वत 'इति' विचार्य, 'यथा' प्रवक्षो दुर्वलस्य
धन मगनुज्ञात एवापहरति, 'एवम्' 'अनुपहृत एव' 'द्रोणकलशे'^३
शोधितं सोम मभक्षयत् । 'सः' च भक्षितः सोमः सात्त्व्य मप्राप्नुवन्
त मेव 'जिहिष' हिंसितवान्, पीडा मकरोत् । ततः सर्वतः
नासाद्यमुख्य-‘प्राणेभ्यः’, मुखव्यतिरिक्तेभ्यः च्युतोऽभूत् । अथ कर्क-
शवादिपदार्थरूपेण सृतेभ्यस्तेभ्यः सकाशात् 'सौत्रामणी' सुचाम्णः
सन्निधौ 'इष्टिः' निष्पन्ना । सोमे सृते, येन प्रकारेण त मिन्द्रं

१— 'अवति'—इति ज, भ, डा०—वेवरेण च त्रिषु पुस्तकेषु दृष्टः ।

२— धा० धा० भा० सं० ६०० ।

३— द्रोणकलशो कुममयः कलशाकारो वैकट्यतः सोमरसपात्रविशेषः ।

अस्थोपर्येव धारा यद्वा गृह्णन्ते । का० श्रौ० ८. ७. ५ सू० बृहथम् ।

४— “सुत्रामा गोत्रभिद् वधी”—इत्यमरः १. १. ७५ । “तदेतत् सर्वं
माप्नोति यज्ञे सौत्रमणीसृते”—इत्यादि वा० सं० १६, ३१ । तत्र च
“सुरावन्तम् (वा० सं० १६. ३२.)”—इत्यादिमन्त्रेर्होमो विहितः
(का० श्रौ० १६. ३. ८.) । “न वा सतदयो न हिरण्यं, यत्सीसम् ;
न स्त्री न पुमान्, यत् स्त्रीवः ; न सोमो न सुरा, यत् सौत्रामणी-

सूतसोमं 'देवाः' विशिकित्वितवन्तः, 'तत्' सर्वं सौचामणीप्रकरणे
विस्पष्टं भाष्ययते^१ ॥ ७ ॥

“स त्वष्टेति । अथ 'स त्वष्टा' मम 'सोमम्' अतिप्रसूत
मनाकारित मेवापिबदिति कुट्टः सन्, 'स्त्रय मेव' नष्टस्य यश्चस्य
'यश्चवेशसं' यश्चहिंसापरिहारं कृतवान् । कथम् ? 'यो द्रोणकलशे'
'शुक्रः' सोमः 'परिशिष्टः' आसीत्, 'तम्' आदाय प्रवर्त्तयामास,
“इन्द्रश्चुर्वर्द्धस्य”-इत्युच्चार्य कृतवान् । 'सः' च कृतः सोमः, अग्निप्राप्ति-
समकाल एव पुरुषरूपेण 'सम्भूव' । केचित् प्रवर्त्तनसामर्थ्यात् अग्नि
मन्युश्चैव मध्ये 'सम्भूवेत्याहुः' । 'सः' च सम्भवन् 'अग्नीषोमावेव'
'अभि' व्याप्नुवन् भक्षयन् 'सम्भूव' । न केवलं जगत्कारणभूतौ तावेव,
किन्तु लोके थाः 'विद्याः', यद् 'यशः', यत् अदनीय मन्त्रम्,
था च 'श्रीः', तानि सर्वाणि 'अभि'लक्ष्य भक्षयन् 'सम्भूव' ॥ ८ ॥

“स चवर्त्तमान इति । तथा 'सः' सम्भवन् 'वर्त्तमानः' सर्वं
व्याप्नुवन्नेव । यतः 'सम्भवत्', 'तस्मात्' तस्य नाम, सर्वं व्याप्य वर्त्तन
इति व्युत्पत्त्या 'वृचः'-इति सम्पन्नम्^२ । तथा यस्मात् ('अपात्')

समृद्धौ"-इति तै० ब्रा० १. ८. ५. ७ । “ते देवा अप्रवन् सूचातं
वतैन मन्त्रासता मिति तस्मात् सौचामणी नाम”-इति (५. ५. ७.
१२.) नामनिर्वचनम् । “सूचातं वतैनं पाप्मनोऽन्त्रासहोति”-इत्यादि
चोपरिष्ठादिहैव (५. ५. ७. १२ ; १२. ७. १. १७.) ।

१— इहिवोत्तरभागे नष्टव्यम् । उत्तरभागे हि अष्टाध्यायिसौचामण्या-
मेधाख्यासूत्रः काण्डाश्चतुर्थश्च ब्रह्मप्रतिपादको बृहदारण्यकाख्यः ।

२— “वृत्रो वृणातेर्वा, वर्त्ततेर्वा, वर्द्धतेर्वा ; 'वदवृणोत् तद् वृत्रस्य वृत्रत्व
मिति विज्ञायते, 'वदवर्त्तत तद् वृत्रस्य वृत्रत्व मिति विज्ञायते,
वदवर्द्धत तद् वृत्रस्य वृत्रत्व मिति विज्ञायते”-इति निरु० २. ५. ३।

अपादः सन् सम्भूतः, 'तस्मात्' अतः सर्पणसाम्यात् 'अहिः' इत्यपि^१
तस्मात्मासीत् । 'तं' 'दनुश्च दनायूश्च' मादृ-पितृ-स्यामीयौ भूत्वा
रक्षणाय 'परिजगृहतुः' । यस्मात्ताभ्यां परिजगृहतुः, 'तस्माद्दानव
इत्याहुः' सर्वे जनाः ॥ ८ ॥

“अथ यदब्रवीदिति । तथा स लष्टा यक्षप्रचारसमये^२ इन्द्र-
शत्रुरिति^३ पूर्वपदोदात्ततया,— इन्द्रः शत्रुर्यस्येति वज्रग्रीहिसमासं
कृत्वा^४ भग्नं प्रयुक्तवान्, अतः तम् 'इन्द्रो जघान' । यद्यसौ अन्तो-
दात्ततया तत्पुरुषसमासेन^५ वा, 'इन्द्रस्य शत्रुः'-इति व्यस्तनिर्द्देशेन
वा ब्रूयात्, तदा निश्चितमेव 'स इन्द्रं' वन्द्यात्^६ ॥ १० ॥

१— “अहिरयनात् ; इत्यन्तरिक्षे । अथ सपोतरोऽहिरेतस्मादेव, निर्ज-
सितोपसर्गं आहन्तीति”—इति निब० २. ५. ३ ।

२— 'यक्षप्रचारसमये'-इति ठ ।

३— “इन्द्रशत्रुः । इन्द्रोऽस्य शत्रुयिता वा शत्रुयिता वा तस्मादिन्द्र-
शत्रुः”—इति निब० २. ५. २ ।

४— “वज्रग्रीहौ प्रकृत्वा पूर्वपदम्”—इति पा० सू० ६. २. १ ।

५— “अन्तोऽवत्वाः”—“समासस्य”—इति पा० सू० ६. १. २२०, २२३ ।

६— “इन्द्रस्य शत्रुयिता इन्द्रशत्रुरिति-विवक्षायां तत्पुरुषसमासस्यान्तो-
दात्तत्वेन भवितव्यम् : आद्युदात्तत्वर्यं शब्दः प्रयुक्तः, स च वज्रग्रीहिता
श्रोतयति, वज्रग्रीहौ प्रकृत्वा पूर्वपदं मिति पूर्वपदाद्युदात्तत्वविधा-
नात् । सति वज्रग्रीहौ इन्द्रः शत्रुयिता यस्येत्यर्थो भवति । सोऽयं
भग्नगतः स्वरापराधः”—इति तै० सं० २. ४. १२ सा० भा० ।
अत एवाह पस्पशाचाम्— “दुष्टः शब्दः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्या-
प्रयुक्तो न त भव्यं माह । स वाग्व्यो यजमानं हिनस्ति यद्येन्द्रशत्रुः
स्वरतोऽपराधात्”—इति पा० म० भा० १. १. १५० ।

“अथ यदिति । तथा ‘वर्द्धस्तेति’-प्रयोगसामर्थ्यात् ‘सः’ वृचः
 ‘इषुमाचम्—इषुमाचम्’ धनुषः सकाशाद्वलात्प्रसुक्तेषुर्थावत् दूरं
 गच्छति तावन्माचम्, प्रतिचणं ‘तिर्यङ्’ उपभयपार्श्वतः ‘वर्द्धते’, ‘प्राक्’
 हि ‘इषुमाचम्’ अवर्द्धत । एतत् पश्चाद्दृष्टेरणुपलक्षणम् । ‘अवरं’,
 ‘पूर्वं’ च ‘समुद्रं’ तथा प्राक्-पश्चात्समुद्रावपि ‘अवदधौ’ शरीरवृद्ध्या
 अवाक् चकार इत्यर्थः । यावद्यावत् प्रवृद्ध आन, तावन्तावत्
 प्रवृद्धोऽनभक्षक एवाभूत् ॥ ११ ॥

“तस्मै च स्तेति । एवं वक्राग्निने ‘तस्मै’ ‘देवाः मनुष्याः पितरश्च’
 पूर्वमध्यन्दिनापराह्णेषु क्रमेण सर्वतः ‘अग्नम्’ प्रयच्छन्ति ॥ १२ ॥

“स वा इन्द्र इति । इन्द्रस्तु वृचशरीरवृद्धिकमानुसारेणैवेष-
 दीषत्प्रणुक्तो दूर एव’ ‘वरम्’, शोदन मसहमानो वृच मनुगतौ
 ‘अग्नीषोमौ’ इच्छन् उपमन्त्रयामास । कथम् ? हे ‘अग्नीषोमौ !’
 युवां ‘मम’ स्वम् भवथः, ‘युवयोरहं’ स्वम् भवामि । यथाहं
 युवयोस्तथा ‘एषः’ वृचो ‘न किञ्चन’ किं मपि न भवति, अतः
 ‘कम्’ कीदृशहस्वोपेतं ‘दस्युं’ ‘वर्द्धयथ’ ? अतोऽमुं परित्यज्य
 मां प्रति ‘उपावर्त्तयाम्’ । ‘इति’-शब्दः उपमन्त्रणप्रकार-
 समाप्त्यर्थः ॥ १३ ॥

‘तौ होचतुरिति । अथ ‘तौ’ इन्द्रम् ‘ऊचतुः’ । ‘ततः’

१— तैत्तिरीयसंहितायाश्चैव मेव (२. ४. १२, २. ५. २.) ।

२— ‘बूदाद् दूर एव’-इति न, भू ।

३— तैत्तिरीयसंहितायाश्चास्मात् मेवमेवोपमन्त्रणम् (तै० सं० २. ५. २.) ;
 अधिकन्तु तत्र श्रुत मित्रैव प्रजापतितो वक्षणाभाविकश्चेति ।

वृचवदननिर्गमनात् 'चांवधोः' 'किं' फलं ज्ञत्वं 'स्यात्' ? 'इति' ।
 स एव मुक्तः 'ताभ्याम्', 'एतम्' इदानीं विधीयमानम् 'एका-
 दशकपालं पुरोडाशम्' अग्नीषोमदेवताकं कृत्वा निरुप्तवान्, तथो-
 रिद मिति कल्पितवानित्यर्थः ॥

इदानीं तं यागं विधत्ते— "तस्मादिति । अग्नीषोमौ देवते
 यस्य, सः 'अग्नीषोमीयः', एकादशसु कपालेषु संस्कृतः पुरोडाशः
 'एकादशकपालः' स भवेत्, पौर्णमास्यां कर्त्तव्यः ॥ १ ४ ॥

"तावेन मिति । अथ 'तौ' 'एनम्' इन्द्रं प्रत्युपावृत्तावभूताम् ।
 'तावनु' 'सर्वे' अपि वृचमुखान्निर्गताः 'देवाः' ('प्रेयुः') निरीयुः ।
 तथा वृचेण भक्षिता विद्यायशोऽन्नम्रियः 'सर्वाः' अपौन्द्रं प्रति
 निर्गताः । 'यत्' 'इदम्' इदानीन्परिदृश्यमानप्रकारे मिन्द्रस्य
 सर्वाधिपत्यं भस्ति, तत् 'तेन' अग्नीषोमौयैकादशकपालयागेन 'इद्वा'
 'अभवत्' । उक्तं मयि निगमयति— "एष उ इति । एष एव
 "त्वष्टुर्ह वै"—इत्याद्युपक्रम्य, "तेनेद्देन्द्र एतदभवत्"—इत्यन्तेनोक्त एव
 'पौर्णमासस्य' पौर्णमास्या साधारण्येनानुष्ठेयस्य^१ इविषो 'बन्धुः'
 बन्धकोऽर्थनिधायकः, एतदेव ब्राह्मणं मित्यर्थः ॥

१— "सास्य देवता (४. २. २४.)"—इत्यधिकारे "द्यावापृथिवी-शुनासौर-
 मरुत्वदग्नीषोम-वासोष्पति-गृहमेधाण्य च"—इति पा० सू० ४. २.
 २२ । "देवताबन्धे च (पा० सू० ६. ३. २६.)"—इति, "अग्ने-
 र्युत्सोमसोमाः (८. २. ८२.)"—इति पाणिनिसूत्रे चात्र स्मर्त्तव्ये ।

२— "संस्कृतं भक्ष्यम्"—इति पा० सू० ४. २. १६ ।

३— 'पौर्णमास्या साधारण्येनानुष्ठेयस्य'—इति ज ।

विहितं मयं मनूय प्रशंसति— “यो देवं विदामिति । अथ यद्यपि पौर्णमासीशब्देन काशवाचिना तत्काशक्रियमाणं सर्वं कर्माश्रयणीयम्, तथाप्याग्नेयाष्टाकपालस्य साधारण्याद्, वाक्यशेषे अग्नीषोमीय एकादशकपाल एव परिगृह्यते । ‘यः’ यजमानः ‘एवम्’ उक्तं मयं ‘विदाम्’ जानन्, ‘पौर्णमासेन’ पौर्णमास्यां क्रियमाणेनाग्नीषोमीयेन ‘यजते’ अनु-
तिष्ठति, सः ‘एताम्’ इन्द्रेणानुभूतां ‘श्रियम्’, तथाविधं यशोऽप्स्य प्राप्नोति ॥ १५ ॥

“तदेव खल्विति । अथ तदानीम्, अग्नीषोमादिनिर्गमनानन्तरं मेव ‘वृषो हतः’ ‘निष्प्यौतो वृत्तिरिव’ चर्मनिर्मितपात्रं मिव, स यथा ‘संस्त्रीनः’ सङ्कुचितकुक्षिरिति^१ एवं संस्त्रीनो भूमावश्रयिष्टः ; तथा ‘निर्धूतसक्तुका भस्त्रा’ चर्ममयी संस्त्रीना, तद्वत् ‘संस्त्रीनः’ श्रेते ; कुक्षिगतानां सक्तुस्थानीयानां देवानाम्, उदकस्थानीयानां मसृगादीनाञ्च छावात् दृष्टान्तद्वयाभिधानम् । अथ शयानं वृत्तं हननेच्छया इन्द्रः शीघ्रं माजगाम ॥ १६ ॥

“स होवाचेति । तं दृष्ट्वा वृषोऽभवौत्,— इदानीं मेतत् सर्वं त्वमेव भवसि, पूर्वं यदहं सर्वं मभवम् ; अतो ‘व्याकुर्वेव’ शरीरं विविधम्, आ सर्वतो भग्नपर्यन्तं^२ कुरु, विदारयेत्यर्थः । ‘अमुधा’ इदानीं मनूभूयमानप्रकारया स्थित्या ‘मा भूवम्’ सर्वदा न भवामि ‘इति’ । ‘सः’ एव सुक्तः इन्द्रः, तर्हि समासं भवेत्युवाच ।

१— ‘संस्त्रीनः’—इति क । एवं मिहोत्तरचापि सर्वत्र ।

२— ‘सङ्कुचितकुक्षितनुः पतति’—इति क । ३— ‘भग्नं’—इति क ।

‘तथा’ अस्तु ‘इति’ उक्तम् । ‘तम्’ इन्द्रो ‘देधा’ ‘अम्भभिजत्’
तदनुक्रमेण व्यदारयत् । तेन ‘यत्’ ‘सौम्यं’ श्रेष्ठं श्रुत मासीत्
‘तं’ चन्द्रमसं चकार’ । प्रतिनिर्द्देशापेक्षया पुंलिङ्गता । ‘यत्’
‘असुर्यम्’ असुरेभ्यो हितम्’ उच्छिष्ट मासीत्, ‘तेन’ ‘इमाः’
सर्वा अपि प्रजाः उदरप्रदेशेन चयुज्यत्’, तद्रूपेणोपस्थापया-
मासेत्यर्थः । अस्मादेवं ‘तस्माद्’ यः कश्चित् यदि वक्त्रं भक्षयेत्,
‘तर्हि’ तदा सर्वेऽपि जनाः इदानीं ‘वृत्र एतर्हि अस्माद् आसीत्
इत्याहुः’ । प्रसिद्धेः सार्वत्रिकत्वप्रदर्शनाय वृष्टान्तः । उक्त मयं
समर्थयते— “एतर्हीति । ‘असौ’ चन्द्रः पूर्वपक्षे ‘आपूर्यते’-इति
यत्, तत् ‘इदं हि’ किं मिदम् ? तदाह— ‘अस्मात्’ ‘लोकादेव’
चन्द्रः ‘आप्यायते’ । अस्माकलोकात् चन्द्रस्याप्यायनप्रकार उपरिष्ठाद्
वक्ष्यते— “तदेन मञ्जु ओषधिभ्यः समुत्प्राज्जतिभ्यो ऽधि जमयति,
स एव प्राज्जतिभ्यो जातः पथाद्दृष्टे”-इति* ।

यदा (‘इमाः’) बुभुक्षिताः ‘प्रजाः’ ‘अशन मिच्छन्ति’, तदा
‘अस्मा एव वृत्राय’ वृत्रार्थे चतुर्थी^१, वृत्ररूपाय ‘उदरायेव’ ‘बलिं
हरन्ति’ । अतो वृत्रभागविशेषस्याक्षरूपेण स्थापनं युक्त मित्यर्थः ।
“स यो दैव मिति ज्ञानफलम् ॥ १७ ॥

१— असुरशब्दस्य गदादिषु पाठात् “तस्मै हितम् (पा० सू० ५.
१. ५.)”-इत्यर्थे “उ-गवादिभ्यो यत् (पा० सू० ५. १. २.)”-इति
यत् । वस्तुतोऽत्र “असुरस्य सप्तम् (पा० सू० ४. ४. १२९.)”-इति
यदित्येव स्यात् सुवचम् । २— ‘अयुध्यत्’-इति ज, ठ ।

३— एतदिदं काण्डे इत उपरिष्ठाद् वक्ष्यम् (६. ४. १५.) ।

४— पा० सू० २. ९. ६२ वा० १. (१५०८) ।

प्रयाजानन्तरं माज्यभागौ वक्तव्यावन्तरितौ, अतस्तौ अग्नी-
षोमौयपुरोडाशप्रसङ्गेन विधातु माह—“ता उ हेति । वृषदेहात्
‘अग्नीषोमावन्’ निर्गताः सर्वाः ‘देवताः’ ‘तौ’ अग्नीषोमौ प्रतीद
मब्रुवन् । यतो वृषदेहान्निर्गतथोर्युवयोरिदं पुरोडाशद्रव्यं प्राति-
स्त्विकम्’ अभूत्, अतो युवा मेव प्रभूतभागभाजौ भवथः, ‘युवयोः’
मध्ये ‘अस्मान्’ अपि ‘अन्वाभजतम्’ ‘इति’ ॥ १८ ॥

“तौ होचतुरिति । अथ ‘तावुचतुः’— ‘ततः’ युष्मदनुप्रवेशाद्
‘आवयोः किं स्यात् ?’ ‘इति’ उक्ता देवतास्तयोः हे अग्नीषोमौ ।
लोके यष्टारो ‘यस्यै कस्यै च देवतायै’ इन्द्रादिदेवतानां मध्ये यां
कास्त्रिदेवतां प्रति ‘हविः’ ‘निर्वपान्’ निर्वपेयुः ; तच्च च निरुप्त-
प्रधानदेवताभ्यः पूर्वम् ‘आज्यस्य’ आज्यं^१ ‘यजान्’ यजेयुः । इदानीं
विधत्ते—“तस्मादिति । ‘तस्माद्’ देवैर्दत्तत्वात् यच्च निर्वपति, तच्च
‘आज्यभागावग्नीषोमाभ्याम्’ अनुष्ठेयौ ।

आज्यभागौ प्रशंसति—“तच्च सौम्ये इति । पशुसोमयो-
राज्यभागौ ‘न’ कुर्यात् । निर्वापाभावादेव पशुसोमयोरप्राप्तस्य
आज्यभागस्य पुनर्निषेधैष्टिक माज्यभागविधानं स्तूयते । यथा
दशमाध्यायस्याष्टमे पादे द्वितीयाधिकरणे—“न सौम्येऽध्वर” इत्यथ

१— ‘प्रयाजानन्तरं वक्तव्यौ तावाज्यभागौ, अग्नीषोमौयपुरोडाशप्रसङ्गेन
विधातु माह’—इति ठ-पाठः ।

२— प्रातिस्त्विक मसाधारणधर्मे त्रिकाण्डः ।

३— ‘आज्यभागं’—इति ठ ।

४— ४१८ पृ० ४ पं० दृश्यम् । एतदेव तदधिकरणस्य विषयवाक्यम् ।

किं निषिध्यते, उत पर्युदस्यते, अथार्यवादः ? इति त्रिधा विकल्प्यार्यवाद इति राहुान्तितम्^१ । सोमपश्वोस्तदप्राप्तौ कारणमाह— “यस्यै कस्यै चेति । ‘निर्वपानिति ह्यमुवन्’ इति निर्वापस्य विशेषितत्वात् तयोस्तदभावादिति भावः ॥ १८ ॥

इदानीं ताभ्यां देवताभ्यः कृतमुपकारं दर्शयति— “अग्नि-रित्यादिना, “अथ ह सोम इत्यादिना च । अग्निः सर्वदेवार्थमाहुत्याधारतालक्षणम्,— सोमस्तु सर्वदेवताना माहुतिलक्षणम्, उपकारं कृतवन्तौ । यस्मादेवं ‘तस्मात्’ वेदवादिनः अग्नेः सोमस्य च सर्वदेवतात्मकताम् ‘आहुः’ ॥ २० ॥ २१ ॥

“अथ यदिन्द्र इति । ‘यद्’ यस्माच्च ‘इन्द्रे’ ‘सर्वे देवाः’ ‘तस्यानाः’ स्थितवन्तः, अतः ‘इन्द्रः सर्वा देवताः’ । अत्र कारणमाह— “इन्द्रज्येष्ठा देवा इतीति । ज्येष्ठत्वं तु “तावेन मुपावष्टततु-स्तावन्तु सर्वे देवाः”—इत्यादिनोक्तत्वात्^२ अवगन्तव्यम् । ‘एतद्भु’ एतेनैव खलु कारणेन सर्वेऽपि ‘देवाः’ ‘त्रिधा’ त्रिप्रकारेण अग्निमोमेन्द्रात्मकाः ‘एकदेवत्याः’ एकैकदेवतार्थाः ‘अभवन्’ । तादर्थ्यं यत् ॥

१— तथाहि जैमिनिसूत्रम्— “अपूर्वे चार्यवादः स्यात्”—इति मी० द० जे० सू० १० ख० ८ पा० ५ सूत्रम् (८ अग्नि०) । “यथा ‘आदित्यो यूपः’—इति अज्जने कृते तेजसामान्यादुच्यते, एव मिहापि पशौ आग्न्यभागे कथं न क्रियेता मिति तदर्थं प्रशंसा”—इति च तत्र तद्भाष्योपसंहारः (शा० भा०) ।

२— अस्मिन्नेव ब्राह्मणे पुरस्ताद् (४१६ ए० १५ क०) अष्टमम् ।

उक्तार्थं प्रशंसति— “स य इति । अम्यादीना मेकदेवत्व-
लक्षणश्रेष्ठत्वपरिज्ञानेन स्वयं मपि स्वकीयानां मध्ये एक एव ‘श्रेष्ठो
भवति’ ॥ २२ ॥

आज्यभागोपांशुयाजपुरोडाशानां यद्ग्रीषोमदेवताकत्व मस्ति,
तत् प्रशंसितुं भाव— “द्वयं वा इत्यादि । लोके पदार्थाः सर्वेऽपि
शुष्कार्द्रभावेन द्विविधाः ; अतः तृतीयविधस्याभावाद् ‘यच्छुष्कं
तदाग्नेयम्’ भविष्यति, ‘यच्चाद्रं तत्सौम्यम्’ । अतो लोके विद्यमानं
वस्तुद्वयं मेव अस्मादेव कारणात् अग्रीषोमयोर्योगेन स भागं
भविष्यति । ‘किम्’ ‘एतावद्’ वज्र ‘क्रियते’ ‘इति’ ब्रह्मवादिना-
लोच्यम् । एतावदिति सङ्गहेणोक्तस्य विवरणम्— “अग्रीषोमयो-
रिति । अग्रीषोमयोरेवाज्यभागवित्यादिचयाणां मपि प्रदानस्योप-
पत्तिं भाव— “अग्रीषोमयोर्हेत्यादिना । ‘एतावतौ’ सूर्यचन्द्रादि-
भेदेन त्रिधा^१ ‘विभूतिः’ । विभवो^२ वज्रभावः । विभूतिरित्यस्य
व्याख्यानम्— “प्रजातिरिति । ‘प्रजातिः’ प्रकर्षेणोत्पत्तिः ॥ २३ ॥

सूर्यादियुगलत्रयस्याग्रीषोमात्मकतां विभज्य योजयति— “सूर्य
एवेति । सूर्याक्रोशन्द्ररात्र्योश्चाग्निमोमात्मकतायां मुष्णत्वग्रीतत्वे
हेतुः । आपूर्यमाणपक्षस्याग्नेयत्व मग्नेर्भिस्त्रयं सवितुः किरणानां
मनुक्रमेण चन्द्रमस्यनुप्रवेशात् ; अपक्षीयमाणपक्षस्य सौम्यत्वञ्च कर्मण
सूर्यांगापनये सति स्वकीयकारणोपवापादिति^३ द्रष्टव्यम् ॥ २४ ॥

अस्त्वेवं किं तत इत्यत आह— “आज्यभागभ्यामेवेति । अत-

१— ‘त्रैधा’—इति क ।

२— ‘विभावो’—इति क ।

३— ‘स्वकीयकिरणोपवापादिति’—इति च पाठो डा०-वेवरेण दृष्टः ।

स्त्रिविधविभूत्याप्तये चथाणा मपि थागाना मग्नीषोमीयत्वं युक्तमिति केचिदाहुः ॥ १५ ॥

“तद् होवाचेति । ‘आसुरिः’ त्वेवम् ‘उवाच’^१ । उभयेषु चिषु यागेष्वाज्यभागाभ्या मेव सूर्याहोऽर्द्धमासयुगलत्रयात्मकासु^२ त्रिविधासु विभूतिषु ‘यतमे वा यतमे वा’ ‘दे’ वस्तुनी, ‘यतमे वा’ अहोरात्ररूपे वा, शुक्लहणपचरूपे वा, दे ‘आप्नोति’ । वीक्षया त्रिविधान्यपि युगलानि परिगृह्यन्ते । आज्यभागपुरोडाशाभ्यां अग्नीषोमाग्नीषोमदेवताकाना मप्येवं त्रिष्वपि यागेष्वेकेकेनैव त्रिविधा मप्यग्नीषोमयोर्विभूति माप्तवान्^३ भवतीति” ‘आसुरिः’ आचार्यो मन्यते ।

आसुरिपक्षं निगमयति—“तस्मादिति । ‘तस्मादे’ यस्मादेकैकेन सर्वविभूतिराप्ता भवति, तस्मात् कारणात् ‘एतावत्’ यागत्रय मप्यग्नीषोमीय मेव ‘क्रियते’ ॥ १६ ॥

अथाज्यभागादियागत्रयद्रव्ययोरान्यपुरोडाशयोरेकदेवतात्वप्रयुक्तं जामितादोष माक्षिण्य द्रव्यमन्त्रधर्माणां भेदेन तत्परिहरति—“तदाहु रित्यादिना । अन्यपुरोडाशस्य प्रदान मिति शेषः । अथवा ‘अन्यस्य’ ‘पुरोडाशस्य’ वा पश्चावपि ‘अग्नीषोमयोः’ एव दीयत इत्यर्थः । कथं मेतावता जामितेति, तत्राह—“यदिति । एकरूपं ‘यद्’ वस्तुद्वयम्, तद्विलक्षणेन वस्त्वन्तरेणाव्यवहितम् ; ‘तेन’ अव्यव-

१— ‘आसुरिराचार्यस्त्वेवं मन्यते’—इति ठ ।

२— ‘सूर्याहोऽर्द्धमासयुगलत्रयात् सकलासु’—इति ज, भ ।

३— ‘त्रिविधा अप्यग्नीषोमयोर्विभूतीराप्तवान्’—इति ज ।

४— ‘भवति’—इत्यन्त एवात्रत्यग्रथो ठ-पुस्तके ।

धामेन तदस्तु 'जामि' भवति । अत्र तु व्यवधान माग्नेयेन 'अनेन' वक्ष्यमाणेन च स्वस्वजामि । केनेति, उच्यते— 'आज्यस्य' द्रव्यस्य 'इतरम्' इतरत् कर्म उपांशुयाजाख्यम् ; तथा 'पुरोडाशस्येतरं' आज्याख्यम्^१ ; अन्योऽन्यापेक्षयोरुभयोरितरत्वम् । "अन्यदिवेति । द्रव्यभेदादेकदेवत्य मपि कर्मद्वयम् 'अन्यदिवान्यदिव' भवतीत्यर्थः ; अतोऽन्ययोर्न जामितास्ति । द्वितीयः परिहारः— आज्यभागः प्रधानद्वयं वेति कोटिद्वयं विषयीकृत्य प्रवृत्त इति द्रष्टव्यम्^२ । मन्त्रभेदेन आज्यभागप्रधानद्वययोरजामित्वम्^३ ; प्रधानद्वययोः 'जुषाणः'—इत्यस्यासम्भवात् । यद्यप्याज्यभागप्रधानयोर्देवतैक्यम्, तथाप्याज्यभागस्य 'चक्षम्' "अग्निर्दृवाणि"—"त्वं सोमामि"—इत्यादिका मनुवाक्यां कृत्वा, "जुषाणो अग्निराज्यस्य वेतु"—"जुषाणः सोमः"—इति 'जुषाणेन यजति'^४ ; प्रधानाभ्यां तु कर्मेण "अग्नौषोमा यो अद्य वाम्"^५—"अग्नौषोमा सवेदसा"^६—इत्यनूच्य, "आन्यं दिवो मातरिषा जभार"^७—"युव मेतानि"^८—इत्युभ्यां यजति । "अन्यदिवेत्यादि । पूर्ववत्^९ न दोषः । तथाप्यपुरोडाशयोरुपांशुत्वौचित्य-

१— 'धानाख्यम्'—इति भू, उ ।

२— द्वितीय इत्यादियशो ठ-पुस्तके नास्ति ।

३— मन्त्रेत्यादियशो ज-पुस्तके नास्ति ।

४— तै० ब्रा० ३. ५. ६. १, २ सग्निरस्को मन्त्रौ द्रष्टव्यौ ।

५— ऋ० सं० १. ६३. २ ।

६— ऋ० सं० १. ६३. ६ । तै० ब्रा० ३. ५. ७. ७ (क) ।

७— ऋ० सं० १. ६३. ६ ।

८— ऋ० सं० १. ६३. ५ । तै० ब्रा० ३. ५. ७. ७ (ख) ।

९— ५ पंक्तिर्मयथा ।

भेदादयजामित्वम् । “तावन्नूतादग्नौषोमावाज्यस्यैव तावुपांशु
 पौर्णमास्यां यजन्निति-श्रुत्यन्तरात् उपांशुत्वविधानं युक्तम् । विहित
 माज्यस्योपांशुत्वं प्रशंसति—“स यदुपांश्विति । उपांशुत्वस्थानिरुक्तत्वात्,
 प्रजापतेरपि सर्वात्मकत्वेन तथात्वात्, प्रजापतिरूपत्वम् ; ‘तस्मात्’
 उपांशोः प्रजापतिरूपत्वात् ‘तस्य’ प्रजापतेः उचिता मनुष्टुप्कन्द-
 स्काम् “अग्नौषोमा यो अद्य वाम्”—मित्येताम् ‘अनुवाक्याम्’ अनुब्रूते ।
 एतावता कथं मास्यप्रतीतिरित्यत आह— “वाग्धौति । “अनुष्टुप्
 च वै सप्तदशश्च समभवताः सानुष्टुप् चतुरुत्तराणि कन्दास्यसृजत”—
 इति सामब्राह्मणे^१ अवणादनुष्टुभो वागूपत्वम् । ततोऽपि किं मित्यत
 आह— “वाग्धि प्रजापतिरिति । “आश्रावयास्तुअग्नौषडित्यादि—
 “एष वै सप्तदशः प्रजापतिरिति श्रुतेः^२ प्रजापतिरूपत्वम् ॥ २७ ॥

सिद्धवद्भवत्तु मुपांशुयाज मिदानीं सार्थवादं विदधाति—
 “एतेन वै देवा इति । ‘एतेन’ ‘उपांशुयाजेन’ ‘असुराणां’ मध्ये
 ‘यं-यम्’ असुरं वन्तु मैच्छन्, ‘तं-तम्’ ‘उपसर्ग्य’ उपपार्श्वं च गत्वा,
 उच्चैरुपार्श्वमाणेन वषट्काराख्येन च ‘वज्रेण’ ‘अघ्नन्’ । वषट्कारस्य
 वृत्रगिरश्चेदगसाधनत्वात् वज्रत्वम् । “तथो एवेत्यादि स्पष्टम् ।
 तस्मात् उपांशुयाजं यजेदिति विधिः । उपांश्विज्यते देवता अत्र
 यागे इति ‘उपांशुयाजः’ ॥ २८ ॥

आज्यभागोपांशुयाजयोजामितापरिहाराय धाव्यापुरोऽनुवाक्ययोः
 वैलक्षण्यं युक्तम्, तदेव विधाय प्रशंसति— “स वा अद्य मनुष्य

१— सा० ब्रा० १५० २४० ३४० ३४० ३४० ।

२— पुरस्तात् टीप्यन्त्या ३४० ३४० (२५२ ५०) ।

३— वैलक्षण्यं युक्ता प्रशंसति—इति क ।

जुषाणेनेत्यादिना । उदाहृतौ जुषाणशब्दयुक्तौ मन्त्रौ^१, 'तत्' तादृक्
अनुष्ठानम् 'अनु', तत्सामर्थ्यादित्यर्थः । 'अन्यतरतः' तयोरन्यत्र
अक्षरणात् एतत्कर्म 'अन्यतरतः' 'अस्थि' अस्थिवद् दृढं करोति ।
तस्मात् अन्यतरत अक्षरणं युक्तमित्यर्थः ॥ ९८ ॥

“अथर्धं मनूष्यर्धेति । एवम् 'अथ मनूष्य अथा'-इत्येतद्वाक्ये-
ऽयम् । 'उभयतोदक्ताः' पुरुषाद्यादयः प्रसिद्धाः । द्विविधप्रजाव्यति-
रेकेण प्रजाक्षराभावात् सर्वप्रजालाभाय याज्यानुवाक्याद्युगलयोरुक्तं
वेलाक्षयम् ॥

उक्तार्थज्ञानपूर्वकानुष्ठानं प्रशंसति— “स य इति । अग्नी-
षोमयोः प्रजापतिसूर्यमोमादिरूपं त्रिविधवैभवम्, तदाग्निकारण
माज्यभागोपांशुयाजाग्नीषोमौयपुरोडाशाख्यं यागत्रय मनुतिष्ठ-
तौत्यर्थः ॥ ९० ॥

॥ २१ ॥ ॥ २२ ॥

पक्षान्तर माह— “स वा उत्तरा मिति । न पूर्वां पौर्णमासी
सुपवसेत्, उत्तरा मेव । उत्तरोपवासपक्षे गुण माह— “अथ य
उत्तरा मिति । यथा कश्चित्परराष्ट्रं प्राप्य प्रतिमुखं पलायमानं
हमनोद्योगरहितं सम्यक् पूर्णितं करोति, तदुत्तरं पेषण मध्येवं
भवति ; प्रतिनिवृत्तस्योत्तरपक्षस्याक्रान्तप्रायत्वात् । “य उत्तरा मिति
पुनरुपसंहारः ॥ ३२ ॥

इत्थं पक्षान्तरं सोपपत्तिक मभिधाय प्रथमं पक्षं सिद्धान्त-
यितुं पुनरुपादत्ते— “स वै सम्प्रत्येवोपवसेदिति ।

१— इद्वैव उदाहृतात् प्रदर्शितौ (४३७ पृ० ११ पं०) ।

ननु द्वितीयपक्षानादरे किं कारण मिति, तदाह— “यथा वा अन्यस्येति । ‘यथा’ कश्चिन्मन्दोऽन्येन पूर्व मेव पातितम्, पुनः स्वयम् ‘पिंष्यात्’, ‘एवं’ ‘तत्’ उत्तरपेषणं भवति ; स्वत एव प्रतिनिवृत्तस्य पक्षस्य स्वेनाक्रान्तत्वात् ।

उत्तरानादरे कारणान्तर माह— “सोऽन्यस्यैवेति । किञ्च उत्तरोपवामी ‘अन्यस्य’ अन्येन यत्कृतं कार्यं तस्य ‘अनुकरः’ अनुकारी, कृतस्यैव कार्यस्य पुनः करणशीलो भवति । तथा ‘अन्यस्य उपावसायी’ अन्येनाध्यवसितस्य पुनरध्यवसायी ‘भवति’ । सम्प्रति उपवसन्तं दृष्ट्वा, तदनुकर्तुं स्वयं मपि परेद्युः असावुपवसतीत्येवं प्रतिभानात् । ‘तस्माद् सम्प्रति’-इति स्वपक्षनिगमनम् ॥ ३४ ॥

सम्प्रतिपक्ष मेव सिद्धान्तयितुं मास्थायिका माह— “प्रजापतेर्हेति । पुरा ‘प्रजाः’ सृष्टवतः ‘प्रजापतेः’ मन्थयो विस्रस्ता आमन् क्लिप्त । ननु कः प्रजापतिः ? कानि पर्वाणि ? इति उच्यते— संवत्सरे सकलप्रजोत्पत्तेः ‘सः संवत्सर एव प्रजापतिः’ ; ‘तस्य’ कालात्मकस्य ‘पर्वाणि’ ‘अहोरात्रयोः मन्थौ’ प्रातस्सायङ्कालौ । तथा एतौ ‘मन्थौ’ ‘पौर्णमासी च अमावास्या च’ कालौ । ‘चतुर्मुखाणि’ वसन्तादौनि, तानि विस्रस्तानि ॥ ३५ ॥

“स विस्रस्तैरिति । ‘सः’ विस्रस्तपर्वा ‘संघातुं’ सङ्गतो भवितुं शक्तो माभूत् । ‘तम्’ अशक्तम् ‘एतैर्हविर्यज्ञैः’ ‘देवाः’ ‘अभिषज्यन्’ भेषज मकुर्वन् । सोमव्यतिरिक्ताव्यपुरोडाशादिमाध्या’ ‘हविर्यज्ञाः’ । विभज्य योजयति— सायं प्रातश्च क्रियमाणेन ‘अग्निहोत्रेण’

‘अक्षोराचयोः सन्धी’ एतदात्मकं प्रजापतेः ‘तत् पर्व’ चिकित्सन्,
 ‘समदधुः’ समाहितं मकुर्वन् । तथा ‘पौर्णमासीश्चामावास्याश्च’
 पौर्णमास्यामावास्यारूपे पर्वणी वैश्वदेवादि-‘चातुर्मास्यैरेव’ वस-
 न्नादि-‘चतुर्मुखानि’ ‘समदधुः’ ॥ २६ ॥

“स संहितैरिति । ‘सः’ एव काशात्मकः प्रजापतिः वृद्धपर्वी,
 संवत्सरमध्ये यदन्नं मीक्षादिरूपं पक्वं भवति, तत् सर्वम् ‘अभि’-
 लक्ष्य भोक्तुं सुत्थितवान् ; काशावयवानां विच्छेदाभावात् तत्त-
 त्कालोचितमन्नं भोगयोग्यं मासीदित्यर्थः ॥

इदानीं सुपवासयोग्यं पर्वं विधत्ते— “सम्प्रतीति । ‘सम्प्रति
 हैव’ पर्वविस्तरसमकाल एव ‘प्रजापतेः पर्व’ सम्प्रति उपवसन्
 चिकित्सितवान् भवति ; तथैव सम्प्रत्युपवासिनं रक्षति ; प्रजापतिवत्
 स्त्रिय मपि सर्वास्मादो भवति ॥

“य एवं विद्वान्”—इति उपसंहारः । “तस्मादिति स्त्राभिमत-
 पक्षनिगमनम् । कात्यायनस्तु ब्राह्मणे सोपपत्तिकाभिधानं अभि-
 प्रेत्य पक्षद्वयं मपि विकल्पेनोवाच— “पूर्वां पौर्णमासीं सुपवसेत्,
 उत्तरां वा”—इति ॥ २७ ॥

आज्यभागस्थाननियमं माह— “चतुर्षी ह वा इति । ‘यत्’
 यतः ‘आज्यभागौ’ चतुःस्थानीयौ, यतः ‘पुरस्तात्’ कर्त्तव्यौ ; तयोः
 पुरस्तात्करणेन ‘यज्ञस्य चतुर्षी’ ‘पुरस्तात्’ कृतवान् भवति । यतो

१— ‘यस्मात् ‘सः’ वृद्धपर्वी’—इत्येतावदेव ज-भ-पुस्तकयोः ।

२— का० श्रौ० सू० २. १. १ । इहैवोपरिष्ठाद् (६. २. २. १८)

यज्ञे ते पुरस्तात् क्रियेते, अत इदानीं मयि प्राणिनां 'चक्षुषी पुरस्ताद्' वर्त्तते ॥ २८ ॥

अत्र केषाञ्चित् पक्षमाह— "उत्तरार्द्धपूर्वार्द्धे इति । तेषां मभिप्रायमाह— "एतदिति । 'एतत्' एतेन, पूर्वभागेऽपि उत्तर-दक्षिणभागयोर्होमेन 'पुरस्तात्' साक्षात् 'चक्षुषी' स्थान एव स्थापयाम इति ॥

अस्य पक्षस्य दुरवगमत्वात् माशङ्क्य पूर्वोक्तमेव पक्षं सिद्धान्तयति— "तदु तदेत्यादिना । 'अविज्ञान्य मिव' विज्ञानेन हीनमिव, वैषम्याभावेन साक्षात् स्थानविज्ञानस्याशक्यत्वात् तस्य । कस्य पुरस्तादित्यत आह— "हवींषीति । आगशरीररूपस्य द्रव्यत्यागात्मकत्वात् यत्र प्रधानानि हवींषि ह्वयन्ते, तेषां पुरोभागमाचपवनात् स्वस्थाने चक्षुःस्थानं भवतीत्यर्थः । उक्तपुरोभागविशेषमाह— "यत्रो एवेति । उत्तरपूर्वार्द्धदिस्थानमनपेक्ष्य प्रधानहविःपुरोभागे 'यत्र' कुचाम्नौ समिद्धे होतव्यम् ; तथा सति 'आहुतयः' अपि 'समृद्धाः' स्युः । अत्र कात्यायनः— "आग्नेयमुत्तरपूर्वार्द्धे, दक्षिणपूर्वार्द्धे सौम्यं, समिद्धतमे वा"—इति^१ ॥ २८ ॥

आज्यभागयाज्यानुवाक्ययोर्धादुग् जुषाण्वैकचक्षुषं पूर्वं मुक्तम्^२, तदपि तयोश्चक्षुषप्रयुक्तमित्याह— "स वा चक्षु ममूष्येति । 'अस्थन्' अस्थानि, मुखे अस्तिमये सति ऋग्जुषयोः^३ काठिन्यमृदुत्वात्

१— 'उक्तहविःपुरोभागे विशेष'—इति ड ।

२— का० औ० सू० ६. ६. १७. २०, २१, २२ ।

३— इदमेव पुरस्तात् २७ कण्ठो द्रष्टव्यः (४२० पृ०) ।

४— 'ऋग्जुषाण्वयोः'—इति भ, 'ऋग्जुषोः'—इति ड ।

साम्यादस्यनस्यात्मता । यदे यज्ञस्य समांशातेन यजुषा^१ क्रियते, तत् त्रिचिह्नितम् ; यदृषा तद् दृढ मिति । ‘अष्टा’ “अग्नि-
र्हृषाणि”-इत्यादिकया, ‘यजुषा’ “जुषाणो अग्निर्जुषाणः सोमः”—
इति, अग्नयजुषोश्च मृदुत्रिचिह्नित्वे समांशाते । उक्तप्रकारता मयान्य-
भावे दोषदर्शनेन समर्थयते— “यदृष मनूष्येति । अयुषावेव
कुर्वन्, प्राणिना यज्ञस्य वा ‘अस्थि’ अस्थिस्यानं सुखम् केवलम्
‘कुर्यात्’, ‘न चक्षुः, चक्षुस्तु वर्जयत्येव ॥ ४० ॥

आग्नेयसौम्ययोरारण्यभागयोर्यज्ञचक्षुर्हं लौकिकचक्षुस्साम्येन सम-
र्थयते— “ते वा एते इति । ‘ते’ चक्षुषी प्रत्येकम् ‘अग्नीषोमयोः
रूपम्’ ‘अन्वायन्ते’ अनुप्राप्ते । कथम् ? चक्षुषि ‘यच्छुक्लं तदाग्नेयम्’
चितभास्वरत्वाभ्यात् ; चन्द्रमसि कार्ण्यस्य वृहन्नुषारेण स्फुटं
प्रतिभासात् ‘यत् शुक्लं तत् सौम्यम्’ ।

अथ “आग्नेयः कृष्णपीवः”—इत्यादिषु^२ कार्ण्यस्याग्नेयत्वश्रवणात्,
अचिमध्यस्य प्रकाशकाग्निधर्मत्वाच्च ; सोमे भूयसः शौकस्य दर्शनाच्च
उक्तवैपरीत्यं माशङ्क्याह— “यदि नेतरयेति ।

इदानीं दर्शनादर्शनाग्रभेदेनाग्नीषोमात्मकता माह— “यदेव
वीक्षत इति । ‘यदेव’ चक्षुर्दग्नीस्तनकास्ते सर्वं पश्यति । एतदुप-
पादयति— “शुष्के इवेति । सर्वं अपि वस्त्वग्निसम्बन्धे शुष्कं भवतीति
प्रसिद्धम् । स्वपितिरप्यदर्शनं मुपलक्षयति— “यदेवेति । दर्शनं न

१— ‘चक्षुषी’-इति न, भ ।

२— य० वा० सं० २६. २८ । विधानशास्त्रेणैव १२. ४. १. २ ।

करोतीत्यर्थः । 'सुषुपुषः' सुप्तवतः । स्वप्नेः कसुः^१ । सोमोऽपि आर्द्र-
प्रसवः ; आप्यमण्डलत्वात् ॥

वेदितुः प्रशंसा— “आजरस मिति । वयोहानिपर्यन्तं 'चक्षुष्मान्
भवति' इत्यर्थः^२ । 'अमुष्मिन्' स्वर्गलोकेऽपि 'सचक्षुः' एव 'सम्भवति',
आज्यभागयोः चक्षुश्च-वेदिता ॥ ४१ ॥ २ ॥ [६. २.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

प्रथमकाण्डे षष्ठाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

हुन्द्रो ह युष वृषाय व्वजं प्रजहार । सोऽबुलीयान्
मुन्यमानो नास्तृषीतीव विभ्यन्निलयाञ्चक्रे स पुराः
परावुतो जगाम देवा ह वै विदुश्चक्रुर्हतो वै वृषो-
ऽयेन्द्रो न्यलेष्टेति ॥ १ ॥

त मुन्वेष्टुं दधिरे । अग्निर्देवतानां हिरण्यस्तूप
ऽक्षुषीणां दृहतीच्छुन्दसां तु मग्निरनुविवेद तेनैतां
रुचिः सहाजगाम स वै देवानां व्वसुर्वीरो
ह्येषाम् ॥ २ ॥

ते देवा ऽब्रुवन् । अमा* वै नोऽद्य व्वसुर्व्वसति

१— पा० सू० ६. २. १०७ ; ६. १. १५ ।

२— 'वयोहानिपर्यन्तं चक्षुर्मांसं न भवति'—इति ठ ।

* 'अमा'—इति क, ख, ग ।

यो नः प्रावात्सौदिति ताभ्या मेतद्यथा क्षातिभ्या वा
सुखिभ्यां वा सहागताभ्याः समानु मोदनं पुषेदजं वा
तदुह मानुषुः हविर्देवाना मेव माभ्या मेतत्समानुः
हविर्निरवपन्नैन्द्रामं द्वादशकपालं पुरोडाशं तुस्मादै-
न्द्रामो द्वादशकपालः पुरोडाशो भवति ॥ ३ ॥

स इन्द्रोऽब्रवीद् । युष वै वृत्राय वृजं प्राहरं तुद्यस्मये
सु कृशुः ऽइवास्मि* न वै मेदुं धिनोति युष्मा धिनुवत्तुम्मे
कुरुतेति तथेति देवा ऽब्रुवन् ॥ ४ ॥

ते देवा ऽब्रुवन् । न वा ऽइमु मन्यत्सोमाहिनु-
यात्सोम मेवास्मै सुभरामेति तुस्मै सोमः सुमभरन्नेष
वै सोमो राजा देवाना मुन्नं युषन्दुमाः स युषेषु
ऽएताः रात्रिं नु पुरुस्तान् पश्चाद्दृशे तुदिमं लोक
मागच्छति सु ऽहुदैवापश्चौषधीश्च प्रविशति स वै
देवानां व्वस्वन्नुः क्षेपां तद्युदेषु ऽएताः रात्रि मिहामा
व्वसति तुस्मादमावास्या नाम ॥ ५ ॥

तं गोभिरनुविष्टाप्य सुमभरन् । यदोषधीराश्रंस्त-
दोषधिभ्यो युदपोऽपिवंस्तुदद्भ्यस्तु मेवः सभत्यातुच्य
तीव्रीकृत्य तु मस्मै प्रायच्छुन् ॥ ६ ॥

सोऽब्रवीद् । हिनोत्येव† मेदुं नेव तु मुयि श्रयते

युधेदं* मुयि श्रुयार्ते तथोपजानीतेति तुः श्रुतेनैवा-
श्रयन् ॥ ७ ॥

तद्वा ऽएतत् । समानु मेव सत् पुय ऽएव सदिन्द्र-
स्यैव सत्तत्पुनर्नानेवाचक्षते । यदब्रवीद्विनोति मेति
तस्मादद्वाय युदेनः श्रुतेनैवाश्रयंस्तस्माच्छ्रुतः ॥ ८† ॥

स युधाःशुराप्यायेत । एव माप्यायताप पाप्मानः
हरिमाण महतैषु ऽउ ऽध्यामावास्थस्य बुन्धुः स यो
दैवं विद्वान्सन्नुयत्येवुः दैव प्रजुया पशुभिराप्यायते
ऽप पाप्मानः हते तस्मादै सुन्नयेत् ॥ ९ ॥

तुदाहुः । नासोमयाजी सुन्नयेत्सोमाहुतिव्वा ऽएषा
सानवरुद्धासोमयाजिनस्तस्मान्नासोमयाजी सुन्नयेदिति ॥
१० ॥

तदु सुमेव नयेत् । नन्वचान्तरेण शुश्रुम सोमेन नु
मा याजयताथ ॥ ऽएतुदाप्यायनः सुमरिष्यथेत्यब्रवी-
दिति न वै मेदुं धिनोति युन्मा धिनुवत्तुम्मे कुरुतेति
तस्मा ऽएतुदाप्यायनः सुमभरंस्तस्मादप्युसोमयाजी
सुमेव नयेत् ॥ ११ ॥

व्वार्चघं वै पौर्णमासम् । इन्द्रो ह्येतेन व्वृच मुहस्रुथै-

† 'युधेद'-इति च-पाठो नूनं मुद्राकरप्रमादजः ।

• इह "व्वर्द्धप्रपाठकः"-इति ख-ग-पुस्तकयोः ।

तुदेव वृचहुत्यं युदामावास्यं वृचं चक्ष्मा एतज्जघुष
ऽध्याप्यायन मुकुर्वन् ॥ १२ ॥

तद्वा एतदेव वृचघ्नम् । युत्पौर्णमास मुथैष एव
वृचो युञ्जन्द्रुमाः स युचैषु एताः रात्रिं न पुरस्तात्
पश्चाद्दृशे तुदेन मेतेन सुर्वं हन्ति नास्य किञ्चन
पुरिश्चिनष्टि सुर्वं ह वै पाप्मानं हन्ति नु पाप्मनः
किञ्चन पुरिश्चिनष्टि यु एव मेतद्देव ॥ १३ ॥

तद्देवे दृष्टोपवसन्ति । श्वो नोदेतेत्यदो हैव देवाना
मुविक्षीण मुन्नं भवत्युथैभ्यो व्यय मितु उप
प्रदास्याम ऽहुति तद्धि सुमृद्धं यदुक्षीण एव पूर्वस्मि-
न्नेऽथापर मुन्न मागच्छति सु ह बहन्नु एव
भवत्युसोमयाजी तु क्षीरयाज्यदो हैव सोमो राजा
भवति ॥ १४ ॥

श्रुय युथैव पुरा । केवलीरोषधीरश्रुन्ति केवलीरपः
पिबन्ति ताः केवल मेव पुयो दुह एव तदेष वै सोमो
राजा देवाना मुन्नं युञ्जन्द्रुमाः स युचैषु एताः रात्रिन्
पुरस्तात् पश्चाद्दृशे तुदिमं लोक मागच्छति सु ऽहुहा-
पश्चौषधीश्च मुविशति तुदेन मद्वा ऽश्वोषधिभ्यः ।
सम्भृत्याहुतिभ्योऽधि जनयति सु एष ऽश्वोषधिभ्यो
जातुः पश्चाद्दृशे ॥ १५ ॥

तद्वा ऽएतद् । अविक्षीण मेव देवाना मन्नाद्यं परि-
 खवतेऽविक्षीणः । ह वा ऽअस्यास्मिंस्लोकेऽन्नं भुवत्यक्षय्यु
 ममुष्मिंस्लोके सुकृतं य ऽएव मेतद्देद ॥ १६ ॥

तद्वा ऽएताः रात्रिम् । देवेभ्योऽन्नाद्यं प्रुच्यवते
 तुदिमं लोक मागच्छति ते देवा ऽअकामयन्त कथन्नु
 न ऽइदं पुनरागच्छेत्कथन्नु ऽइदं पुरागेव न प्रुणश्येदिति
 तद्यु ऽएव सन्नुयन्ति तेषांशः सन्त ऽएतु एव नः सम्भृत्य
 प्रुदास्यन्तीत्याह वा ऽअस्मिन्स्वाश्व निध्याश्व शः सन्ते यु
 ऽएव मेतद्देद यो वै परमुतां गुच्छति* तुस्मिन्नाशः
 सन्ते† ॥ १७ ॥

तद्वा ऽएषु ऽएवेन्द्रः । यु ऽएष तुपत्युथैषु ऽएव
 वृचो युच्चन्द्रमाः सोऽस्यैष भ्रातृव्यजन्मेव तुस्माद्यद्यपि
 पुरा विदूर मिबोदितोऽथैन मेताः रात्रि मुपैव
 न्यास्रवते सोऽस्य व्यात्त मापद्यते ॥ १८ ॥

तुं असित्वोदेति । स नु पुरस्तान्नु पश्चाद्दृशे
 ग्रसते ह वै द्विषन्तं भ्रातृव्य मयु मेवास्ति नास्य
 सपुत्राः सन्तुीत्याहुर्गु ऽएव मेतद्देद ॥ १९ ॥

तुं निङ्घीय निरस्यति । सु ऽएषु धीतुः पश्चाद्दृशे
 स पुनराप्यायते सु ऽएतुस्यैवान्नाद्याय पुनराप्यायते

यदि ह वा ऽअस्य द्विषन् भ्रातृव्यो व्वणिज्यया वा
केनचिद्वा सम्भवत्येतस्य हेवान्नाद्याय पुनः सम्भवति
यु ऽएव मेतद्देद ॥ २० ॥

तद्वैके महेन्द्रायेति कुर्वन्ति । इन्द्रो* वा ऽएष पुरा
व्वृचस्य व्वधा†दुथ व्वृचः‡ हत्वा युथा महाराजो व्विजि-
ग्यानु ऽएवं महेन्द्रोऽभवत्तस्मान्महेन्द्रायेति तदिन्द्रा-
येत्येव कुर्यादिन्द्रो वा ऽएष पुरा व्वृचस्य व्वधा‡दिन्द्रो
व्वृचं जघ्निवांस्तस्मादिन्द्रायेत्येव कुर्यात् ॥ २१ ॥ ३ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [६. ४.] ॥

अथामावास्यानि चर्वाणि विधातु माख्यायिका माह— “इन्द्रो
ह धत्तेति । ‘यच’ यस्मिन् देशे ‘इन्द्रः’ ‘वृचाय’ वृचवधार्यं ‘वञ्चं’
‘प्रजहार’, तदा स्वयं बलवान् समपि ‘अवलीयान्’ अह मिति
मत्वा ‘नास्तुषि’ । “स्तृङ् हिंसायाम्”, स्तृङ् । अहं न हिंसितवा-
नस्मीति भीतः सन् पुनर्वाधशङ्कया निलीनोऽभूत् । एतदेवाह—
‘पराः परावतो जगाम’ अत्यन्तं विप्रलष्टदेशं गतवान् । परावदिति

* ‘तद्वैके । महेन्द्रायेति कुर्वन्तोन्द्रो’—इति ग, च ।

†, ‡ ‘वधा’—इति च ।

१— ‘स्तृणाति’—इत्यस्य वधकर्मसु पाठात् । निघ० २. १. १२ ।

२— पा० सू० २. २. ११० ; २. ४. ६ ।

दूरनाम^१ । तस्य “उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे”-इति^२ मतुप् । ततो
‘देवाः’ वृत्ते हते ‘इन्द्रः’ तज्जौवनशङ्कया कुच विक्षौनः ? ‘इति’
विदित्वा, (॥ १ ॥

“त मन्त्रेषु मिति ।) अन्वेषणे मतिं कृत्वा देवकृषिच्छन्दसां
मध्ये अग्निहिरण्यस्तूपहृदत्याख्यास्तथोऽप्यन्वयिषुः । तत्र ‘अग्निः’
‘अनुविवेद’ अनुसृत्यालम्बवान् । लम्बेनेन्द्रेण सह ‘एतां’ राशिं ।
राशिशब्दो दिनस्योपलक्षणः । अत्यन्तसंयोगे द्वितीयः^३ । कृष्ण
मयमावास्यादिवसं सहोषितवान् । किं कारणं तत्र तस्य वास
इति, तदाह— “स वा इति । ‘मः’ इन्द्रो ‘देवानां’ ‘वसुः’
धनरूपः^४, वासयिता वा^५ । एवं ‘हि’ यतः ‘एषां’ देवानां मध्ये
‘वीरः’, यतः तदागमनायाग्रेर्विलम्बो युक्तः । “इन्द्रो हि देवानां
वसुः”-इति तैत्तिरीयके समानप्रकरणेऽभिधानात् “स वै”-इति
तच्छब्देनेन्द्र एव परामृष्टव्यः ॥ १ ॥

ऐन्द्राग्रं द्वादशकपालं विधातु माह— “ते देवा इति । ‘ते
देवाः’ ‘नः’, अस्माकं मन्त्रन्धी ‘यः’ इन्द्रः प्रवाम मकरोत्, सः ‘नः’

१ — निघ्न० ३. ७६. ५ । निरु० ७. ७. ४ ; १२. ४. १४ ।

२ — पा० सू० ५. १. ११८ ।

३ — “काशाध्वनोरत्यन्तसंयोगे”-इति पा० सू० २. ३. ५ ।

४ — निरु० ६. २. ४ ।

५ — “वसवो यद् विवसते सर्वम् । अग्निर्वसुभिर्वासव इति समाख्या ;
तस्मात् पृथिवीस्थाना । इन्द्रो वसुभिर्वासव इति समाख्या ;
तस्मान्मध्यमस्थाना । वसव आदित्यरश्मयः, विवासनात् ; तस्माद्
द्युस्थानाः”-इति निरु० १२. ४. ७ ।

‘वसुः’, ‘अथ’ ‘अमा’ अग्निना सह ‘वसति’-‘इति’ उक्ता, ‘ताभ्यां’ सखिभावेन सह वसद्वा मिन्द्राग्निभ्यां द्वादशकपालं हविरिति शेषः ; प्रयच्छाम इत्यर्थः ॥

ननु देवताभेदेन हविर्भेदः किं न स्यात् ? इत्यत आह—
 “यथा ज्ञातिभ्या मिति । परस्पर मुच्छिष्टता नास्तौल्यवगमयितुं ज्ञातिसख्योरुपन्यासः । ‘समानम्’ एक मेव पचति ; पक्का समानं प्रयच्छतीत्यर्थः । ‘मानुषं’ मनुष्यभ्यः कर्त्तव्यं भत्, उपकरण मिति शेषः । अस्त्वेवं देवानां किं मायात मित्याह— “हविर्देवाना मिति । ‘देवानां’ तु महागतानां ‘हविः समान मेव’ उपकरण मित्यर्थः । एवं पूर्वाचारानुमारेणैव इदानीं विधत्ते— “तस्मादैन्द्राग्र इति ॥ ३ ॥

अथ सास्त्राख्यं विधातु माह— “स इन्द्र इत्यादिना । ‘यत्र’ यस्मिन् काले ‘वज्रं’ ‘प्राहरम्’ प्राचिपम्, तदा ‘व्यस्तये’ विस्मितो-
 ऽभवम् ; विगतप्रबले स्मयदर्शनात् । यतः ‘लघोऽस्ति’, तस्मात् ‘इदं’ कठिनं पुरोडाशं ‘मा’ मां ‘न धिनोति’ न प्रीणयति, अतो मम प्रीतिकरं हविः सन्पादयत ‘इति’ (॥ ४ ॥

“ते देवा इति ।) उक्ता ‘देवाः’ ‘इमम्’ इन्द्रं प्रीणयितुं ‘सोमादन्यत्’ ‘न’ शक्नोतीति विचार्य, तस्मै ‘सोम मेव’ सन्भृतवन्तः । कथं सन्भेरयुरिति, तत्प्रकार उच्यते— “चन्द्रमा इति । ‘यत्’ योऽस्ति ‘एषः’ एवाभिषूयमाणः ‘सोमो राजा’, ‘सः’ एवोभयत-
 चन्द्रदर्शनरहितायां सन्पूर्णमावास्यायां भूलोक मागत्य अप्सु ओष-
 धीषु च प्रविशति । ‘सः’ प्रविष्ट एव चन्द्रमाः ‘देवानां वसु’

देवधनम् । कुतः ?^१ यतः 'एषां' व्रीहियवसोमादिरूपेण 'अन्नं' भवति, अतो वसुरित्यर्थः ॥

चन्द्रमसोऽवोषधिसहवासप्रसङ्गात् 'अमावास्या'-शब्दं निर्वक्ति—
“तद्यदेव इति । 'इह' भूलोके 'एतां रात्रिम्' अपरिदुष्टचन्द्रार्थां
रात्रौ साकल्येन 'अमा वसति' अमा सह वसति ; अवोषधि-
चन्द्रमसा मस्यां तिथौ सहवासात् सा तिथिः 'अमावास्या नाम'
अभवत् ॥ ५ ॥

“तं गोभिरिति । 'तम्' अनुप्रविष्टं सोमं 'गोभिः' अनुक्रमेण
त्रिविधं स्थापयित्वा धारयित्वैव 'समभरन्' । तत्रकार माह—
“यदोषधीरिति । 'ओषधीः' 'आन्नम्' अभक्षयन् गावः, 'तत्' तेन
'ओषधिभ्यः' सोममभरन् । तथा अनुप्रविष्टसोमा अपः पिबन्ति
गावः, तेन 'अद्भ्यः' ; अबुपलक्षितानां दृष्टपयसां क्षीरतया
परिणामादिति भावः । एवमकारेण समभरणमेव सोमस्य तीव्री-
करणम् । अथवा 'तीव्रीकृत्य' अन्यत् आतश्चनं कृत्वेत्यर्थः । अथ 'तं'
सम्भृतम् 'अस्मै' इन्द्राय 'प्रायश्चकन्' ॥ ६ ॥

“सोऽब्रवीदिति । 'सः' इन्द्रः स्त्रीकृत्येदम् 'अब्रवीत्' । 'इदं'
इविः 'मा' मां 'धिभोत्येव', ('तु') परन्तु 'मयि' 'मैव अयते' न
तिष्ठति, न मात्वं भजत इत्यर्थः । अतो 'मयौदं' 'यथा' 'अयातै'
अयेत, 'तथा' उपायं बुध्यध्वमिति । तेऽपि 'तम्' इन्द्रं 'शृतेनैव'
पक्षधौरेणैव 'अअयन्' । यद्यपि तैत्तिरीयके प्रथमं शृतं पश्चाद्

१— उ-पुस्तके नास्त्यतत् पदम् ।

२— 'धिभोत्येव'-इत्येव वज्रमूलपुस्तकपाठः ।

दधीति^१ क्रमः, तथाप्यत्र सायम्प्रातर्दोहाभ्यां दधिपयसोः सम्भवात्^२
अग्नेन क्रमेणाभिधान मिति द्रष्टव्यम् ॥ ७ ॥

तत् प्रशंसति— “तदा एतदिति । ‘तत्’ प्रथमतश्चात्मात्मकम्
‘एतत्’ श्रुतरूपेण परिणतम्, वस्तुतः ‘समान मेव’ एकरूप मेव ॥ ८ ॥

साम्नाय्यस्य सोमात्मकता मभिधाय, आप्यायनसाम्यादपि तदा-
त्मकता माह— “स यथांशुरिति । ‘अंशुः’ सोमः, ‘स यथा’
आप्याययेत्, ‘एवं’ साम्नाय्य मपि । तथा पौतवतां ‘पाप्मानम्’
‘पप’हन्ति^३,— ‘हरिमाण’ शरीरहरितत्वं मपहन्तीति ॥

शकरणिक मर्थं मुपसंहरति— “एष उ इति । ‘एषः’ “इन्द्रो
स यत्र सृजायेत्यादिकः” ‘आमावास्यास्य’ कर्मणः ‘बन्धुः’ ब्राह्मणम्^४ ॥

उक्तार्थज्ञानप्रशंसापूर्वकं साम्नाय्यं विधत्ते— “स यो ह्येवं
विदामिति ॥ ९ ॥

विहितस्य साम्नाय्यस्याधिकारितां निश्चेतुं केषाञ्चिन्मत माह—
“तदाञ्जुरिति । ‘तत्’ तत्र साम्नाय्यविषये ‘आञ्जुः’ ब्रुवते । तेषां
मभिप्राय माह— “सोमाञ्जतिरिति । साम्नाय्याञ्जतिः परम्परया
‘सोमाञ्जतिः’ खलु ; ‘सा एषा’ पूर्वं सोमेनानिष्टत्वात् ‘अनवरुद्धा’
न सम्पन्ना ; अतः ‘असोमयाजी न सन्नयेदिति’ ॥ १० ॥

१ — “श्रुतेन प्रातस्सवने शोणीयात्, दध्ना मध्यन्दिने, नौतमिष्येया तृतीय-
सवने”—इति तै० ब्रा० १. ७. ८. ६ ।

२ — पूर्वं सायं दोहेन दधि सम्पाद्यते, ततो यागदिने प्रातर्दोहेन श्रुतम् ।

३ — इहैतत्पदं ऊ-पुस्तके नास्ति ।

४ — ४४४ ए० ७ पं० ।

५ — व्याख्यान मेतस्य ३३० ए० १५-पङ्क्तिशेषतो द्रष्टव्यम् ।

स्वाभिमतं पक्षं प्रतिजानीते^१— “तदिति । असमयने कारणं
स्मारयन् पुनराक्षिपति— “नन्वचान्तरेणेति । ‘ननु’ ‘अत्र’ विषये
‘अन्तरेण’ मध्ये एव श्रुतवन्तः स्म । कथम् ? ‘नु’ निश्चयेन ‘मा’
मा मिन्द्रं ‘सोमेन’ ‘याजयत’, ‘अथ’ पश्चात् ‘मे’ मम ‘एतत्’
मास्माद्यलक्षणम् ‘आप्यायनम्’ ‘भरिष्यथ ?’—‘इति’ इन्द्रेणोक्तं
वचनमिति । स्वाभिमतसमयनपक्षे पूर्वादाहतं वाक्यं प्रमाणत्वेन
पुनः आवयन्निगमयति^२— “ न वै मेद मित्यादिना । पूर्ववद्वाक्ये-
यम्^३ । अतः समयेदिति स्वपक्षनिगमनम् ॥ ११ ॥

अमावास्यापवासस्य कालं विधित्सुः पुराकल्पमाह— “वार्चघ्नं
वा इति । पौर्णमास्यां क्रियमाणं यद्विवरति, तद् ‘वार्चघ्नं’
वृचहननमन्विः । वृचहननाय तदन्तर्गतनिगमनावसरे एकादश-
कपाकोपांशुयाजहविषोः प्रदानात् । हननसाधनत्वं मेव दर्शयति—
“इन्द्रो ह्यीति । अमावास्यान्तु हविः ‘वृचहत्यं’ वृचहननमेव ;
वृचं हतवत् इन्द्रस्याप्यायनार्थं कृतत्वात् ॥ १२ ॥

वक्ष्यमाणोपायेण वृचशब्दार्थमाह— “तदा एतदिति । उक्त-
प्रकारेण ‘पौर्णमासं’ हविः ‘वार्चघ्नम्’ । “चन्द्रमा इति । स यथा-
स्थित एव ‘वृचः’ ; “तस्य यत् सौम्यं न्यक्तमास, तं चन्द्रमसं
चकार”—इति प्रागुक्तत्वात्^४ । ‘सः’ उक्तरूपो वृचः ‘यच’ यस्मिन्

१— “स्वाभिमतं पक्षमाह—”-इति ठ ।

२— ‘इन्द्रेणोक्तं वचनं तत्प्रमाद्यत्वेन पुनः आवयन् निगमयति’-इति ठ ।

३— इत्येव श्रुता सप्तमी कण्ठी (४५२ पृ०) दृष्ट्या ।

४— ४१० पृ० ६-पङ्क्तिमध्यतो दृष्टव्यम् ।

दिवसे 'पुरस्तात् पश्चात्' च 'न' दृश्यते, 'तत्' तेन 'एनं' दृश्यम्
 'एतेन' हविषा 'सर्वं' साकल्येन 'इमि', 'न किञ्चन' अवशेषयति ।
 अतः सर्वपापक्षया चन्द्रदर्शनरहितायां शुद्धामावास्याया मेवोप-
 वसेदित्यर्थः ॥

उक्तार्थज्ञानं प्रशंसति— “सर्वं च वा इति ॥ १३ ॥

उपवामतिथिविषये केषाञ्चित्पक्षे माह— “तद्वैक इति । केषन
 चन्द्रदर्शनयुक्तायां चतुर्दशीयुक्तामावास्याया मेवोपवसन्ति । एषा
 मभिप्राय माह— ‘सः’ परस्मिन्नहनि ‘नोदेतेति’ अव्यवहिते एव
 भविष्यति काले उदय न प्राप्नोतीति ; अतोऽदर्शनोपवामपक्षो
 न युक्त इत्यभिप्रायः । तत्पक्षे को लाभ इत्यत आह— “अदो
 हैवेति । ‘अदः’ अविप्रकृतं प्रत्यक्षं चन्द्राख्यं खलु ‘देवाना मविक्षीण
 मसं भवति’ ; अतो यथा न विक्षीणं भवेत्, तथा (कर्त्तव्यम्) ।
 ‘अथ’ चन्द्रक्षयसमनन्तर मेव ‘उभ्यः’ देवेभ्यो ‘वयम्’ ‘इतः’
 लोकात् ‘प्रदास्याम इति’ । अविक्षीणत्वं मेव दर्शयति— “तद्वैतीति ।
 पूर्वार्जितास्त्रेऽवशिष्टे पुनरक्षसञ्चये सत्यन्मनात्वात् ‘तत् समृद्धम्’
 तथाविधान्न एव प्रवृद्धासो भवति । तस्मात् चन्द्रदर्शनयुक्तित्या-
 वेवोपवासो युक्त इति ॥

दृष्टोपवासपक्षे दोषाभिधानपुरःसरं अदर्शनोपवास मेव समर्थ-
 यते— “असोमयाजौ लिङ्गादिना । ‘तु’-शब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति ।
 ‘असोमयाजौ क्षीरयाजौ भवति’ ; स मेव नयेदिति निगमित-
 त्वात् । ‘अदो हैव’ आहुतं क्षीरं मेव लोकान्तरवर्त्ति सत्, ‘सोमो

राजा भवति' ; 'स एष आहुतिभ्यो जातः पश्चाद् ददुशे'—इति वक्ष्यमाणत्वात्^१ ॥ १४ ॥

अस्तु, ततः किं मित्यत आह—“अथ यथैवेति । ‘यथा’ ‘पुरा’ चन्द्रस्यौषधुदकेषु प्रवेशरहितकाले, अमावास्यातः पूर्वदिवसे इत्यर्थः । तत्र यथा गावः ‘केवलौः’ चन्द्रानुप्रवेशरहिताः ‘ओषधीः’ ‘अपः’ च आहारं कृत्वा, ‘केवलं’ चन्द्ररहितम् ‘एव’ ‘पथो दृष्टे’ दृश्यते^२ । “लोपस्त आत्मनेपदेषु”—इति^३ त-लोपः, “वज्रं चन्दसि”—इति^४ सट् । ‘एवं’ ‘तत्’ चौरयजनं भवति ; चन्द्रानु-प्रवेशरहितं केवलं भवतीत्यर्थः । अतो दृष्टोपवासे चन्द्रस्यौषधी-ध्वननुप्रवेशेन केवलत्वात् तदानीं चौरस्य चन्द्रात्मकान्नत्वाभावात् स पथो न युक्त इत्यर्थः । अस्तु, को दोष इत्याशङ्क्यावश्यं चन्द्रानु-प्रवेशता चोरेण भवितव्यं मित्याह—“एष वा इति । एतत् सामान्यमाहुवद् व्याख्येयम्” । ‘एनम्’ अमावास्याया मध्वोषधी-ध्वनुप्रविष्टम् ताभ्यः ‘आहुतिभ्यः’ सकाशात् चौररूपेण ‘सम्भृत्य’ ‘अधिजनयति’ पुनरुत्पादयति चौरयाजी । ‘स एषः’ अमुं लोकं मागतः, पुनराहुतिदारा^५ अन्तरिक्षे उत्पन्नः, ‘पश्चात्’ प्रतीच्यां दिशि ‘ददुशे’ दृश्यते ॥ १५ ॥

“तदा एतदिति । ‘तत्’ एतच्चन्द्रास्य मरुं ‘परिभ्रवते’ परि-

१— परस्या मेव कण्डिकायाम् (१५५०) । मूलान्तु ४४०८० १६५० दृष्टव्यम् ।

२— धा० पा० अदा० उ० ४ ।

३— धा० सू० ७. १. ४१ ।

४— धा० सू० ७. १. ८ ।

५— मूलम् ४४५८० ८५० ; तद्याख्यानम्

४५१ ८० दृष्टव्यम् ।

६— ‘दारेण’—इति ठ ।

भ्रमति । उक्तार्थज्ञानं प्रशंसति— “अविचीर्णं ह वा अस्यास्मि-
न्निति ॥ १६ ॥

अस्याविचीर्णत्वाच्च साक्षाद्यस्यावश्यं दातव्यता माह— “तदा
एतां रात्रि मिति । चन्द्रोपचय एवाक्षप्रचयः ; च्युतस्य च
भूस्तोकप्रवेश उक्तः ; प्रच्युतश्च तदक्षं तथैव प्रणाश मप्राप्य यथा
पुनरागच्छेदिति कामयित्वा साक्षाद्ययाजिष्वेतेऽस्माकं क्षीररूपेण
पुनः सम्पाद्य दास्यन्तीत्याशंसां कुर्वन्ति । अतोऽवश्यं चन्द्रदर्शन-
रहिततिथौ साक्षाद्यं कर्त्तव्य मित्यर्थः ॥

उक्तार्थज्ञं प्रशंसति— “आह वा इति । ‘निष्ठाः’ नीचाः ;
“समानी यश्च निष्ठाः”—इत्यादिमन्त्रवर्णात्^१ । उक्तार्थज्ञाभिरुक्ततराः ।
तं ज्ञानिन मय मगनाच्छादनादिकं प्रयच्छतीत्याशंसनीयत्वं युक्त
मेवेत्याह— “यो वा इति ॥ १७ ॥

चन्द्रस्य त्रयोदशकारणाभिधानव्याजेन चन्द्रदर्शनरहिता समा-
वास्यां प्रशंसति— “तदा एष एवेन्द्र इत्यादिना । तपश्चादित्य
एवेन्द्रः, परमैश्वर्ययोगात् । चन्द्रस्य वृत्तत्वं प्रतिपादितम् । ‘स
चन्द्रमाः’ ‘अस्य’ सूर्यस्य शत्रुजन्मेव भवति । अनेन सूर्याचन्द्रमसो-
रिन्द्रवृत्तत्वे समर्थ्यते भवतः^२ । भ्रातृव्यत्वं समर्थयते— “तस्मा-

१— तै० ब्रा० २. ४. १. २ ।

२— वृत्तपदार्थनिर्णये त्वेव मुक्तं यास्केन— “तत् को वृत्तः ? मेघ इति
नैरुक्ताः ; त्वाद्गोऽसुर इत्येतिहासिकाः ; अपाश्च व्योतिमस्य मिश्रो-
भावकर्मणो वर्षकर्म जायते, तत्रोपमार्थेन युद्धवर्णा भवन्त्यहिवत्तु खलु
मन्त्रवर्णा ब्राह्मणवादाश्च ; विद्वद्वा शरीरस्य सोतांसि निवारयाच-
कार, तस्मिन् हते प्रसस्यन्दिर आपः”—इत्यादि निरु० ३. ५. २ ।

दिति । यस्मादयं तस्य भ्रातृव्यः, 'तस्मात्' 'पुरा' अमावास्यातः पूर्वदिवसेषु अत्यन्तं दूरं यथा भवति तथा 'उदितः' अपि 'अथैनं' सूर्याख्य मिन्द्रं प्रति 'एतां रात्रिम्' अमु ममावास्यादिवसं प्रति 'उपैव' समीपे एव 'न्यास्रवते' आगच्छति । अथ 'सः' एव 'अस्य' इन्द्रस्य 'व्यात्तं' विदितं मुखं प्राप्नोति ॥ १८ ॥

“तं पश्चित्तेति । 'तं' मुखान्तर्गतं शत्रुं गिरन्नेव सूर्यं उदेति । 'सः' तस्मिन् दिवसे 'न पुरस्तात्' दृश्यते । उक्तार्थं प्रशंसति— “यसते च वा इति । चन्द्राख्यभ्रातृव्यस्यात्यन्त मदर्शनात् तद्रात्रौ 'सपत्नाः न सन्ति' एव 'इत्याहुः' ॥ १९ ॥

एवं सपत्नं चन्द्रं मिःशेषेण पीत्वा पुनर्निर्गमयति— “तं निर्द्वीयेति । पूर्वस्थां दिशि भक्षितः, 'पश्चाद्' भागे निर्गतो रेखामात्रो दृश्यते ; 'सः' च 'पुनः' कलाक्रमेण तस्यैव सूर्यस्याश्र-
त्वाय प्रवर्द्धते ॥

ज्ञातुः फलं माह— “यदि हेति । 'अस्य' शत्रुरपि अनेन चतुर्धनोऽपि कृषिवाणिज्यादिकथा कथाचिदुत्था समृद्धो भवन् 'एतस्य' ज्ञातुरन्वार्थं मेव वर्द्धते ॥ २० ॥

साक्षाद्यस्येन्द्रत्व माख्यायिकया प्रतिपादितम्, तत्र केषा-
चित्पक्षे सुपन्यस्य पुनरिन्द्रत्व मेव सिद्धान्तयति— “तद्वैक इति । 'तत्' साक्षाद्यम् । महेन्द्रत्वे कारणं माह— “एष पुरेति । पूर्वं केवल मिन्द्रः सन्नपि ; यथा कसिद्राजमात्रः सन् पञ्चाच्छत्रून् जित्वा महाराजतां प्राप्नोति । यत एव वृषं हत्वा महेन्द्रोऽभवत्, अत एव युक्तं मित्यर्थः । सप्तमे युक्ति माह— “वृषस्य वधादिति ।

वृचवधात् प्राक् यतोऽयं केवलः 'इन्द्रः', तथाविध एव स 'वृचः'
 हतवान्; अतः पश्चादागतं महत्त्वमप्रयोजकमिति 'इन्द्रायेत्येव
 कुर्यात्' इति ॥ ११ ॥ ६ ॥ [६. ४.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

प्रथमकाण्डे षष्ठाध्याये चतुर्थे ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थांश्चतुरो देवाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ६ ॥

ब्रह्माण्डं गोमहसं कमकहयतुलापूरुषौ स्पर्णगर्भम्,
 सप्ताब्धीन् पञ्चसीरौस्त्रिदशतुलताधेनुषौवर्णभूमौः ।

रत्नोत्तं रुक्मवाजिदिपमहितरथौ सायणिः सिङ्गणार्थौ,
 व्यश्राणीदिश्वक्कं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटश्च ॥

धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मतुलः स्पर्णजं वर्णमुख्यः,
 कार्पासीयं कृपावान् गुडकृत मज्जडो राजतं राजपूव्यः ।

आज्योत्थं प्राव्यजन्मा खवणज मनूणः शार्करं चार्कतेजाः,
 रत्नाक्यो रत्नरूपं गिरि मज्जत मुदा पाचसात्सिङ्गणार्थः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तकश्रीहरिहरमहा-
 राजसाम्राज्यधुरन्वरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये

वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये प्रथम-

काण्डे षष्ठाध्यायः समाप्तः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमाध्याये प्रथमं माह्वणम् ।

स वै पक्षेशाखुया व्वत्सुानपाकरोति । तद्युत्पर्ष-
शाखुया व्वत्सुानपाकरोति युञ्च वै गायत्री सोम मुच्छा-
पतत्तुदस्या ऽआहुरन्त्या ऽअपादुस्ताभ्यायुत्य* पर्षं प्रुचि-
च्छेद गायत्र्यै वा सोमस्य वा रात्रस्तुत्पतित्वा पर्षो†
ऽभवत्तुस्मात्पर्षो नाम तद्युदेवाच सोमस्य न्यक्तं तुदि-
हाप्यसदिति तुस्मात्पर्षशाखुया व्वत्सुानपाकरोति ॥ १ ॥

ता‡ मुच्छिनन्ति । इषे त्वोज्जे त्वेति व्वृध्यै तुदाह
यदाह्वेषे त्वेत्यूज्जे त्वेति यो व्वृष्टादूर्गसो जायते तुस्मै
तुदाह ॥ २ ॥

अथ मातृभिर्व्वत्सुान्समुवार्जन्ति । सु व्वत्सः शाख-
योपस्पृशति व्वायुव स्थेत्ययं वै व्वायुर्योऽयं पुवत ऽएष
वा ऽइदः सुर्व्वं प्रुप्याययति युदिदं किञ्च व्वर्षत्येष
वा ऽएतुसां प्रुप्याययिता तुस्मादाह व्वायुव स्थेत्युपायुव

* 'अपादुस्ताभ्यायुत्य'—इति सा०—सम्मत इति डा०—वेवः ।

† 'स पर्षो'—इति ख ।

‡ 'त'—इति च ।

स्थेत्यु द्वैक आहुरूप हि द्वितीयोऽवतीति* तदु तथा न
ब्रूयात् ॥ ३ ॥

अथ मातृणा मेकाः शाखयोपस्पृशति । वृत्सेन
व्याकृत्य देवो वः सविता प्रार्पयत्विति सविता वै
देवानां प्रसविता सवितुप्रसूता यज्ञः सुभरानिति
तस्मादाह देवो वः सविता प्रार्पयत्विति ॥ ४ ॥

श्रेष्ठतमाय कूर्मण ऽहुति । यज्ञो वै श्रेष्ठतमं कूर्म
यज्ञाय हि तस्मादाह श्रेष्ठतमाय कूर्मण ऽहुति ॥ ५ ॥

आप्यायध्व मध्या ऽहुन्द्राय भाग मिति । तद्यथैवादो
देवतायै हविर्गृह्णन्नादिशुत्येव मेवैतुदेवताया ऽश्रादि-
शति यदाहुप्यायध्व मध्या ऽहुन्द्राय भाग मिति ॥ ६ ॥

प्रजावतीरनमीवा ऽअयक्षा ऽहुति । नात्र तिरोहित
मिवास्ति मा व स्तेन ऽईशतु माघशःस ऽहुति मा वो
नाद्वा रुक्षाःसीशतेत्येवैतुदाह भुवा ऽअस्मिन् गोपतौ
स्यात बह्वीरित्युनपक्रमिण्योऽस्मिन् युजमाने बुद्धः
स्यातेत्येवैतुदाह ॥ ७ ॥

अथाहवनीयागारुस्य वा पुरुस्ताद् । गार्हपत्यागारुस्य
वा शाखा मुपगूहति युजमानस्य पशून् पाहीति
तद् बुद्ध्याणैवैतद्युजमानस्य पशून् पुरिददाति गुप्त्यै ॥ ८ ॥

तस्यां पवित्रं करोति । व्वसोः पवित्रं मसूति यज्ञो
वै व्वसुस्तुस्मादाह व्वसोः पवित्रं मसूति ॥ ८ ॥

अथ यवाग्वैताः रुचिं मग्निहोत्रं जुहोति । आदिष्टं
वा ऽएतद्देवतायै हविर्भवति यत्पुयः स यत्पुयसा
जुहुयाद्यथान्यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं तदन्यस्यै जुहुया-
देव तत्तुस्माद्यवाग्वैताः रुचिं मग्निहोत्रं जुहोति जुह्व-
त्यग्निहोत्रं मुपकृतोखा भुव*त्यथाहोपसृष्टां प्रब्रूतादिति
यदा प्राहोपसृष्टेति ॥ १० ॥

अथोखा मादत्ते । द्यौरसि पृथिव्यसीत्युपस्तौत्येवैना
मेतन्मह्यत्येव यदाह द्यौरसि पृथिव्यसीति मातरिऽश्वनो
घुर्म्मोऽसीति यज्ञु मेवैतत्करोति युथा धर्म्मं प्रवृज्यादेवं
प्रवृणक्ति विश्वधा ऽअसि परमेण धाम्ना हुह्रस्व
माह्वारिति हुह्रत्येवैना मेतदुशिथिलां करोति मा ते
यज्ञुपतिर्द्वाधीदिति युजमानो वै यज्ञुपतिस्तद्युजमानायै-
वैतदुह्रस्वा माशास्ते ॥ ११ ॥

अथ पवित्रं निदधाति । तद्वै प्राङ् निदध्यात्प्राची
हि देवानां दिग्यो ऽउदगुदीची हि मनुष्याणां दिग्यं
वै पवित्रं योऽयं पुवते सोऽयु मिमांस्लोकांस्तिर्यङ्नुपवते
तुस्मादुदङ् निदधात् ॥ १२ ॥

* '०खा भुव'-इति डा०-वेदरेण च दृष्टः । च-पाठस्तु '०खा भव'-इति ।

तद्यथैवादः । सोमः राजानं पवित्रेण सम्पावयन्त्येव
मेवैतत्सम्पावयत्युदीचीनदशं वै तत्पवित्रं भवति येन
तत्सोमः राजानः सम्पावयन्ति तस्मादुदङ् निद-
ध्यात् ॥ १३ ॥

तन्निदधाति । व्वसोः पवित्रं मसीति यज्ञो वै
व्वसुस्तस्मादाह व्वसोः पवित्रं मसीति शतुधारः सह-
स्रधार मित्युपस्तौत्येवैनरेतुन्मह्यत्येव यदाह शतुधारः
सहस्रधार मिति* ॥ १४ ॥

अथ व्वाचंयमो भवति । आ तिसृणां दोग्धोर्व्वाग्वै
यज्ञो व्विश्वो यज्ञं तनवा ऽहुति ॥ १५ ॥

तुदानीयुमान मभिमन्त्रयते । देवस्त्वा सविता पुनातु
व्वसोः पवित्रेण शतुधारेण सुघेति तद्यथैवादः सोमः
राजानं पवित्रेण सम्पावयन्त्येव मेवैतत्सम्पावयति ॥ १६ ॥

अथाह का मधुक्ष ऽहुति । अमू मिति सा व्विश्वायु-
रित्यथ द्वितीयां पृच्छति का मधुक्ष ऽहुत्यमू मिति सा
व्विश्वकर्मेत्यथ तृतीयां पृच्छति का मधुक्ष ऽहुत्यमू
मिति सा विश्वधाया ऽहुति तद्यत्पृच्छति व्वीर्याण्येवा-
स्वेतुद् दधाति तिस्रो दोग्धि त्रयो वा ऽहमे लोका ऽण्यु
ऽण्वैनदेतुल्लोकेभ्यः सुभरत्यथ कामं व्वदति ॥ १७ ॥

* 'मिति'—इति क, ख ; 'मिति'—इति ग ।

अथोत्तमां दोहयित्वा । येन दोहयति पात्रेण
तस्मिन्नुदस्तोक्तुं मानूय पल्युङ्ग* प्रत्यानयति यदुच्यते पुन-
सोऽद्यायि तुदिहाप्यसदिति रुसस्यो चैव सर्वत्वायेद-
ष्टि यदा वर्षत्यथौषधयो जायन्तः श्रोषधीर्जग्ध्वापुः
पीत्वा तुतः शेष रुसः सुभवति तस्मादु रुसस्यो चैव
सर्वत्वाय तुदुदास्यातनक्ति तौत्रीकरोत्येवैनदेतत्तस्मा-
दुदास्यातनक्ति ॥ १८ ॥

स श्रुतनक्ति । इन्द्रस्य त्वा भागः सोमेनातन-
क्षीति तद्यथैवादो देवतायै हविर्गृह्णन्नादिशुत्येव मेवै-
तुहेवताया श्रुतिरिति यदाहेन्द्रस्य त्वा भाग मिति
सोमेनातनक्षीति स्वद्यत्येवैनदेतुहेवेभ्यः ॥ १९ ॥

अथोदकवतोत्तानेन पात्रेणापिदधाति । नेदेनदुप-
रिष्टान्नाद्वा रुक्षाःस्यवमृशानिति वृजो वा श्रुतिस्तदु-
ज्जैवैतुन्नाद्वा रुक्षाःस्यतोऽपहन्ति तस्मादुदकवतोत्ता-
नेन पात्रेणापिदधाति ॥ २० ॥

सोऽपिदधाति । विष्णो हव्यः रक्षेति यज्ञो वै
विष्णुस्तद्यज्ञायैवैतुद्विः पुरिददाति गुप्त्यै तस्मादाह
विष्णो हव्यः रक्षेति ॥ २१ ॥ ४ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [७. १०.] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

प्रधानयागः सकलः साख्यानः सम्प्रकीर्तितः ।

प्राधान्येनाथ तद्धर्मा निरूप्यन्तेऽथ^१ सप्तमे ॥ ७ ॥

तत्रादौ सन्निहितत्वात् साक्षाद्यधर्माः^२ प्रथमं मुख्यन्ते । तत्र वत्सापाकरणाय शाखाच्छेदं^३ विधास्यन् तदुचितं शाखायाः पर्णत्वं सार्थवादं माह— “स वै पर्णशाखयेति । ‘सः’ वत्सानां नपाकर्मा । शाखायाः पर्णत्वं प्रशंसितुं मनुवदति— “तद्यत्पर्णशाखयेति । ‘यत्र’ यस्मिन् देशे ‘गायत्री’ पक्षिरूपेण ‘सोमम्’ अभिलक्ष्य आर्णयनाय अगच्छत्, ‘तत्’ ‘अस्याः आहरन्त्याः’^४ ‘अपादस्ता’^५ अधस्तात् प्रदेशे

१— ‘निरूप्यन्तेऽथ’—इति ज ।

२— “अग्नीषोमीय एव पौर्णमासं हविः साम्नाय्य मामावास्थम्”—इति ७०६ पृ० । “स प्रजापतिः पशून्ब्रवीदेतदस्मै सन्नयतेति, तत् पशव षोषधीभ्यो ऽध्यात्मनसमभयन् ; तत् प्रत्यदुहन् ; यत् समभयन्, तत् साम्नाय्यस्य साम्नाय्यत्वम्”—इति तै० सं० २. ५. १. १ । तदेतस्मात् पशुपयसां साम्नाय्यत्वं भवगम्यते । गोरस इति, एतद्ब्राह्मणवचन-
व्याख्यायां सायणः । ‘साम्नाय्यं दधिपयोनक्षगम्’—इति चात्रैव (११. १. ६. ६.) भाष्ये सायणः । ‘सम्यग् गीयते होमार्थं मग्निं प्रति इति साम्नाय्यं हविर्विशेषः’—इति भा० १. १. १२६—सूत्रवृत्तौ दौक्षितः । ‘साम्नाय्यं दुग्धदधिरूपं हविः’—इति कात्या० श्रौ० ४. २. १७—सूत्र-
वृत्तौ याज्ञिकदेवस्य । “सोमः खलु वै साम्नाय्यम्”—इति तै० ब्रा० १. २. ११ । साम्नाय्यविधानादिकं सर्वज्ञेयः पूर्वस्मिन् ब्राह्मणे ४-११ कण्ठीधुं द्रष्टव्यम् । ३— ‘वत्सापाकरणार्थं शाखाच्छेदं’—इति छ ।

४— ‘आनयनायागच्छन्नाहरन्त्याः’—इति ज, छ ।

५— ‘अपादस्ता’—इति बङ्गमूलपाठः ; ‘अपावस्ता’—इति च भाष्यपाठो हा०-
वेवरेण वृष्टः । वस्तुतो ‘अपादस्ता’ अप-अदस्तम्, अनुपक्षीण मिथ्यार्थः
स्यात् साधुः । तै० ब्रा० ४. १. २, तै० ब्रा० १. २. १. १२ द्रष्टव्यम् ।

‘अभ्यायत्य’ यत् ‘पर्ष’, तत् ‘प्रविच्छेद’ । कस्येत्याह— “गायत्र्यै वा, सोमस्य वा राज इति । ‘वा’-शब्दश्चार्थः, ‘गायत्र्याः’ ‘सोमस्य’ चेत्यर्थः ; अननुष्ठानत्वेन विकल्पस्यानुचितत्वात् । पतितात् पर्षात् सत्यस्यः पक्षाशः, तस्य ‘पर्षत्वम्’^१ । अस्त्वेवं तथाप्यस्यैव शाखाकरणे कोऽभिप्राय इत्यत आह— “तद्यदेवेति । ‘तस्मात्’ सोमांशस्यैव सम्पादितप्रायत्वात् ‘पर्षशाखया’ एव मादृभ्यः सकाशात् ‘वत्साम्’ ‘अपाकुर्यात्’ पृथक् कुर्यात्” । कात्यायनस्तु शमीशाखा मपि विकल्पेनाभावोचत्— “पर्षशाखां क्षिणन्ति शमीक्षीं वा”-इति^२ । “शम्याः प्लज्ज्”-इति^३ विकारेष्वपि ॥ १ ॥

इदानीं छेदने मन्त्रं विधत्ते— “ता मिति । “तदिति । इत्यत इतोऽट् । यदिट्, तदाक्य मित्यर्थः । पृथग्-योगस्य विवक्षितत्वात् वाक्ययोरपि पौर्वापर्यं विवक्षित मिति गम्यते । स्पष्टं मन्यत् ॥

सूचकारस्तु मन्त्रभेदपक्ष मण्डूक्यैक्यं शाखाच्छेदे एव विकल्पितम्, छेदनसममनयोर्वेति योगभिन्नतां चाह— “पर्षशाखां

१, २— ज-ठ-पुस्तकयोरिह वसत्यदे न दृश्येते ।

३— ‘तस्य पर्षत्वम्’-इति ढ-पुस्तके नास्ति ।

४— ‘सम्पादितप्रायत्वात् अस्यैव शाखाच्छेदनम्’-इत्येव ठ ।

५— का० औ० सू० ४. २. १ । “इषे त्वेत्यूर्जे त्वेति वा”-इति तत्र तच्छेषः (वा० सं० १. १. १, २.) । “उमयोर्मन्त्रयोश्छेदने विधानात् कस्यमन्त्रत्वेन समुचयासम्भवाद् विकल्पः”-इति तत्र या० दे० ।

६— पा० सू० ४. ३. १४२ ।

७— वा० सं० १. १. १ (१, २ वा.) ।

क्षिणन्ति ग्रामीणीं वेषेलेति, ऊर्जे त्वेति वा, क्षिणन्तीति बोभधोः
साकाङ्क्षत्वात्, मधमयामीति बोभधे”-इति^१ ॥ २ ॥

अथ वत्सानां मातृसंयोजनम् । तत्रैकस्य शाखया समन्वयक
मुपसर्गनञ्चाह— “अथ मातृभिरिति । ‘समवार्जन्ति’ संयोजयन्ति ।
हे वत्स ! गावस्य ! यूयं ‘वायवः स्य’ प्रवर्द्धकत्वेन वायुसम्बन्धाद् यूय
मपि वायवो भवथेति मन्त्रार्थः^२ । कथं मेतेषां वायुत्वव्यवहार
इति तत्समर्थनाद्याह— “अयं वा इत्यादि । वायोर्गवां वर्द्धकत्व-
समर्थनाय सर्वजगद्वर्द्धकता माह— “एष वा इदं सर्वं मिति ।
एतन्मन्त्रशेषत्वेन^३ शाखान्तरे पठितं” मन्त्र ममूच निराचष्टे—
“उपायव स्येत्यु द्वेक इति^४ । यदेनं भागं ब्रूयात्, यजमानस्य
‘द्वितीयः’ शत्रुरुपागच्छति, अतो ‘न ब्रूयात्’ ॥ २ ॥

प्रस्तुतानां गवां मध्ये एकस्याः वत्सात् पृथक् स्पर्शनम्, तन्मन्त्रं^५
आह— “अथ मातृणा मिति । ‘वत्सेन’ ‘व्याकृत्य’ पृथक्कृत्य ।
प्रेषणकर्मणि सवितुः प्रयोजकत्वे कारणं माह— “सविता वा
इति । ‘यज्ञं’ यज्ञसाधनं चीरम्, तत् ‘सम्भरान्’ सम्भरेयुः ॥ ४ ॥

किं तत् श्रेष्ठतमं कर्म ? इति, तदाह— “यज्ञो वा इति ।
साक्षात्स्वर्गसाधनत्वादितरकर्मभ्यः ‘श्रेष्ठतमत्वम्’ ॥ ५ ॥

१— का० श्रौ० सू० ४. २. १, २, ३ ।

२— वा० सं० १. १. २ (३ वा.) । का० श्रौ० सू० ४. २. ७ ।

३— नास्त्येतद्विशेषणं छ-पुस्तके ।

४— तै० सं० १. १. १ ; तै० ब्रा० ३. २. १ दृष्टव्यम् ।

५— तै० सं० १. १. ३ । का० श्रौ० सू० ४. २. ८ ।

६— वा० सं० १. १. ३ (४ वा.) । का० श्रौ० सू० ४. २. ६ ।

मन्त्रभागे यदेवताविशेषनामनिर्देशपूर्वक मादेशनम्, तत्प्रशंसति— “आध्यायध्व मग्निषा” इति । यथा अग्नये हविर्यज्ञादौ अग्नये जुष्ट मितौति^१ नामविशेषतो देवतादेशनं क्रियते, तद्वदिदमपि पाठेनैव कृतं भवतीत्यर्थः^२ ॥ ६ ॥

“प्रजावतीरित्यादि । स्पष्टार्थता माह— “मात्रेति । ‘मा वः’-इत्यस्य मन्त्रभागस्य तात्पर्यं माह— “माहेति । ‘माहा’ माहाणि नाशकारीणि, ‘रक्षांसि’ । रक्षितव्याभ्य इति रक्षणापादानभूतानि स्नेहव्याघ्रादीनि ‘माहा’ । भुवश्चन्द्रगोपतिशब्दयोरर्थं माह— “भुवा अस्मिन्निति ॥ ७ ॥

शाखागूच्छप्रदेशविशेषम्, तच्च समन्त्रकं गूहनमाह— “अथा-हवनीयागारस्येति । अग्निपुरोदेशे स्थापयन्नध्वर्युः असुं मन्त्रं ब्रूयात्— “यजमानस्येति” । हे शाखे ! त्वं ‘यजमानस्य पशून्’ रक्ष । एतन्मन्त्रपाठतात्पर्यं माह— “तद्गूच्छणीवेति । एतन्मन्त्रपाठेन शाखायै पशूनां परिदानम्, तदधीगत्वेन रक्षणार्थम् ॥ ८ ॥

इदानीं दोहनार्थं शाखायां समन्त्रकं^३ पवित्रबन्धनं विधत्ते— “तस्यां पवित्र मिति । (दोहनार्थं^४) ‘तस्यां’ शाखायां ‘पवित्रं’

१— ‘अग्निषाः’-इति तैत्तिरीयपाठः ; अत्रत्यपाठस्तु ‘अध्याः’-इत्येव

२— पुरस्ताद् (६८ पृ० ७ पं०) १. २. १७ द्रष्टव्यम् ।

३— “येन्द्रं भवति माहेन्द्रं वा”-इति का० श्रौ० सू० ४. २. १० ।

४— वा० सं० १. १. ४. (५ वा.) । का० श्रौ० सू० ४. २. ११ ।

५— वा० सं० १. २. १ । का० श्रौ० सू० ४. २. १५ ।

६— नास्त्येतत् पदं ङ-पुस्तकादन्यत्र ।

कुशदयात्मकं चिदृतं वा 'करोति' बध्नीयात् । तथाच सूत्रम्—
 “वसोः पविच मिति पविच मस्यां बध्नाति कुशौ, चिदृदा”-इति^१ ।
 ‘वसु’-शब्दार्थं माह— “यज्ञो वा इति । पुनात्यनेनेति^२ ‘पविचम्’^३,
 तस्मिन्नित्यर्थः ॥ ८ ॥

अमावास्यायां रात्रौ सन्नयतः क्षीरस्थानार्थत्वेन नियोगात्
 अग्निहोचस्य द्रव्यान्तरं विधत्ते— “अथ यवाम्बेति । एतच्छब्दार्थं
 माह— “यत्पय इति । विपक्षबाधपुरःसरं स्वपक्षं सुपसंहरति—
 “स यत्पयसेति । द्रव्यार्थस्य दुग्धस्य अन्यर्थत्वस्याप्युक्तत्वात् । यद्
 यवाम्बैव होतव्यम् । “यवाम्बाग्निहोचहोमः सन्नयतः”-इति^४ कात्या-
 यनः । “जुह्वत्यग्निहोच मिति । दोहकाक्षोपलक्षणार्थम्, जुह्वतिसम-
 काक्षम् ; तद्धोमे परिसमाप्त एव ‘उखा’ साक्षाद्व्यस्याली वा अध्वर्युणा
 अपणप्रदेशे ‘उपकृप्ता’ भवति । तस्याः समानयनानन्तरम् ‘उपसृष्टा’
 वत्सेन सङ्गताम् ‘प्रजूतात्’-इति^५ दोग्धारं प्रत्यध्वर्युः । ‘यदा’ उपसृष्टा,
 तदा ‘उपसृष्टेति’ दोग्धा ‘माह’ नूयादित्यर्थः । दोग्धा च शुद्ध-
 यतिरिक्तो भवेत् ; “वाग्यतो दोहयत्यशूद्रेण”-इतिसूत्रात्^६ ॥ १० ॥

१— का० श्रौ० सू० ४. २. १५, १६ । २— पा० सू० ३. २. १८५ ।

३— “त्रिदृद्भर्ममयं पविचम्”-इत्यापस्तम्बः । “हस्तप्रादेशमात्रं तु त्रिदृद्व-
 क्त्वा पविचकम्”-इति । पविचं वेण्याकार मिति केचित् । नवकुश-
 वेणी मिति श्रीच्यवनः । वस्तुतो हे साये दर्भद्वये पविचं कर्तुं शाखायां
 बध्नाति, कुशत्रयस्य रज्ज्वाकारं कृत्वा वा बध्नातीति सम्प्रदायः ।

४— का० श्रौ० सू० ४. २. १७ । तदुक्तैः शिघ्रिजपक्षा यवामूरित्युच्यते ।

५— का० श्रौ० सू० ४. २. २२ । ‘अशूद्रेण=त्रैवर्तिकेन’-इति माधवः ।

अध्वर्याः समन्त्रक^१ स्थास्यादानं विधत्ते— “अथोखा मिति ।
 उखायाः शु-पृथिव्यात्मकत्वस्य कदाचिदप्यसम्भवात् उपस्तुतिमात्र
 मिद मित्याह— “उपस्तौत्येवेति । सापि किमर्थेत्यत आह—
 “महयत्येवेति । स्तुत्या पूजनं लोके प्रसिद्धम् । अधिअयणे मन्त्र^२
 माह— “मातरिश्म इति । ‘मातरि’ अन्तरिक्षे असतीति ‘मात-
 रिश्मा’ वायुरादिव्यो वा^३ । तस्य घर्मस्त्व मसि ; तेन दीप्यमानत्वात् ।
 एतत्पाठेन ‘यज्ञ मेव’ कृतवान् भवति । तत्कथ मिति, तदुप-
 पादयति— “यथेति । यज्ञे ‘यथा’ ‘घर्म’ प्रवर्ग्यं ‘प्रवृज्यात्’, ‘एवं’
 स्थास्यधिअयणेन ‘प्रवृणक्ति’ प्रवर्ग्यं कृतवान् भवति ; अतो यज्ञ-
 सम्पादनम् । “विश्वधायाः”—इतिमन्त्रभागस्य तात्पर्याभिधानं स्पष्टम् ।
 “मा ते”—इतिमन्त्रभागे ‘यज्ञपति’-शब्दार्थं माह— “यजमानो वा
 इति । ‘ऋक्षा’ नाशः, तदभावम् ‘आशास्ते’— ‘मा क्वाषीत्’-
 इत्यनेन । “ऋ कौटिल्ये”—इति^४ धातुः ॥ ११ ॥

अथ पवित्रस्थापनं तदग्रनियमश्चाह— “अथ पवित्र मिति ।
 वत्सापाकरणानन्तरं यत् प्रास्थापवित्रं कृतम्, तत् प्रागघं स्थास्यां
 ‘निदध्यात्’ । दैव्यस्य पवित्रस्य देवदिगाभिमुख्यं युक्तम् ; प्राच्या
 इन्द्राधिष्ठितत्वात्, इन्द्रस्य च सर्वदेवतात्मकत्वात्, तद्देवत्यं पवित्रम् ।
 दिगन्तर माह— “अथोदीची हीति । उत्तरस्यां प्रायेण मनुष्य-
 प्राचुर्यात् । किञ्च यस्माज्जगत्पवित्रभूतो वायुरपि ‘तिर्यङ्मुपवते’

१— वा० सं० १. २. २ । का० श्रौ० सू० ४. २. १६ ।

२— वा० सं० १. २. ३ । का० श्रौ० सू० ४. २. २० ।

३— निरु० ७. ७. ४ इत्ययम् । ४— धा० पा० भा० प० ६२१ ।

तिर्यग् गच्छति; अतोऽस्यापि पवित्रत्वात् तत्सौम्याथ 'उदङ्-
निदध्यात्' ॥ १२ ॥

साक्षात्स्य सोमात्मकत्वात् तत्पवनसाधन-दशापवित्रवदस्या-
प्युदगगतं युक्त मिति स-दृष्टान्त माह— “तद्यथैवाद इति ॥ १३ ॥

पवित्रनिधानस्य मन्त्र माह— “तन्निदधाति वसोरिति” ॥ १४ ॥

मौनकाण्डनियमावधि माह— “अथेति । ‘तिसृणां दोग्धोः’
तिसृणां गवां दोषावधि । ‘वाचा’ मन्त्रेण साध्यत्वात् ‘वाग्=
यज्ञः’ । अथ वाक्शब्देन नियता वाक् विवक्षिता । वाचि यज्ञो-
पयोगिन्यां सत्यां मनसि विक्षेपो भवति, तत्परिहाराय वाङ्-
नियमविधानम्” ॥ १५ ॥

पथम आसेचनममये अध्वर्योर्जपं विधत्ते— “तदानीयमान
मिति । ‘अभिमन्त्रणम्’ अभिमुख्येन जपः; “आसिन्धमाने जप-
तीतिसूत्रात्” । ‘सुघ्रा’ सुष्ठु-पवित्रेण पावयित्वा । स्पष्ट मन्यत् ॥ १६ ॥

“अथाहेति । अध्वर्युः प्रथमायां गवि दुग्धायां ‘कां’ गाम्
‘अधुचः’ दुग्धवानसीति” ब्रूयात् । सोऽपि दोग्धा गङ्गां गौरी मिति
दुग्धाया गोर्नाम मिति निर्दिष्टेत् । अथ सोऽध्वर्युसां ‘सा विश्वायुः’-
‘इति’ ब्रूयात् । एव मुत्तरयोरपि व्याख्या । ‘विश्वायुः’ बह्वन्ना,

१— वा० सं० १. ३. १ । का० औ० सू० ४. २. २१ ।

२— ‘वाग्यमविधानम्’—इति ज ।

३— ‘अध्वर्युर्जपति’—इति छ ।

४— का० औ० सू० ४. २. २३ । तत्र मन्त्रः — वा० सं० १. ३. २ ।

५— का० औ० सू० ४. २. २४ । तत्र मन्त्रः — वा० सं० १. ३. ३ ।

६— वा० सं० १. ३. १ । का० औ० सू० ४. २. २५ ।

वज्रचोरेत्यर्थः । 'विश्वकर्मा' वज्रदण्डिसाधनदोहकमेपेता^१ । 'विश्व-
धायाः' धीयत इति 'धायाः' असम्, वज्रका^२ । एवं प्रश्नपूर्वकं तासां
गुणकथनेन तासु वीर्यं अवस्थापयति । दोग्धव्यगवां सङ्ख्यां विधत्ते—
“तिस्रो दोग्धीति । तिसृभ्यः क्षीरसम्भर्त्ता त्रिभ्यो लोकेभ्य एव
सम्भूतवान् भवति, अतः तिस्रो दुह्यात् । अत्र “थावत् सू मधि-
कारात्, तिस्रो वा नित्यत्वात्”—इत्यादि^३ सूत्रं द्रष्टव्यम् ॥

अतः परं वाञ्छितं विसृजेदित्याह—“अथ कामं वदतीति ॥१७॥

दोहनपाचणालगोदकस्य पुनः क्षीरे समर्पणं आह— “अथो-
त्तमा मिति । 'उदस्तोकम्' उदकविन्दुधारा मित्यर्थः । 'पक्ष्यङ्गु'^४
परितो गमयित्वा, दोहपाच उदकं भासिष्य प्रचाल्येत्यर्थः । 'पयसः'
अवशिष्टं 'यत्' 'अहायि' इत मभूत् । “तदिहापीति । 'अपि'-
शब्दो भिन्नकमः,— तदपीह 'असत्' भवेदिति । एतत् सङ्घाल-
गोदकानयनप्रयोजनम् । तदपि किमर्थं मित्यत आह— “रसस्यो
चैवेति । 'उ, च, एव'-इति निपातत्रयम् । 'रसस्य' क्षीरस्यैव 'सर्व-
त्वाय' कार्त्स्न्याय । अस्तु नाम क्षीराग्नेन सर्वत्वम्, तत्संयुक्तेन
चालितोदकेन कथं सर्वत्वं मित्युदकस्यापि क्षीरोपादानता आह—
“इदं हि यदेति । परिष्णालनानयनमन्त्रः^५ सूत्रे दर्शितः—

१, २— वा० सं० १. ४. २, ३ । का० औ० सू० ४. २. २६ ।

३— का० औ० सू० ४. २. २८, २९ । अत्रादिपदेन “आदिसामर्थ्यात्”—

“दर्शनाच्च”—इतिसूत्रद्वयस्य दृष्टव्यम् (का० औ० सू० ४. २. ३०, ३१.) ।

४— परिपूर्वाङ्गतेः रूपमिदम् । एव मुपरिष्ठादपि ३. ६. २. १६ द्रष्टव्यम् ।

५— आम्नातश्च सः— तं० सं० १. १. ३. १ ।

“परिचालनं मानयति सम्पृश्यध्वं मृतावरौरित्यादिना^१ । “तदु-
दास्येत्यादि । आतञ्जनेनैतत् चीरं तैर्ब्रूतवान् भवति । तीव्री-
करणं सारत्वकरणम् । चीरादपि दध्नेर्वल्लकरणं लोके दृष्टम्,—
“यन्मा धिनवत्तन्मे कुरुत”—इति द्युक्तम्^२ । आतञ्जनद्रव्यं सूत्रकार
आह— “प्राग्द्युतशेषेण”—इति^३ । यशाम्बेत्यर्थः^४ ॥ १८ ॥

तत्र मन्त्र आह— “स आतनक्ति इन्द्रस्य त्वेति^५ । मन्त्रे देवता-
नामनिर्देशं प्रशंसति— “तद्यथेति । पूर्ववद्वाख्येयम्^६ । सोमस्य
देवतानां मतिप्रियत्वात् कीर्त्तितेन एतद्भुव्यं तेभ्यः स्वाद् कृतवान्
भवति ॥ १९ ॥

“अथोदकवतेति । पिधानपाचस्योदकपूर्णात्वे प्रयोजनं आह—
“नेदिति । ‘नेत्’-इति परिभये^७ । यद्युदकपूर्णं न कुर्यात्, न तु चीरं
मुपरिभागे, ‘रक्षांसि’ ‘अवमृशान्’ अवमृशेयुः ; एतद्भयावहं मित्यर्थः ।
कथं तत्परिहार इति तदाह— “वज्रो वा आप इति ॥ २० ॥

“सोऽपिदधातीति । पिधानमन्त्रे^८ विष्णुशब्दार्थं आह— “यज्ञो

१— का० श्रौ० सू० ४. २. ३२ (तै० सं० १. १. ३. १ द्रष्टव्यम्) ।

२— एरस्तादृतम्—४४६ ए० १५ प० (तै० सं० २. ५. ३. ४.) ।

३, ४— का० श्रौ० सू० ४. २. ३२ । दध्नेति मन्त्राः । “अथ विप्रति-
पत्तिः”—इत्यादिर्याज्ञिकदेवीषो यज्योऽत्रालोच्यः ।

५— वा० सं० १. ४. ४ ।

६— इदमेव षष्ठकण्ठी-भाष्यं द्रष्टव्यम् (४६१ ए०) ।

७— “नेत्येष इदित्येतेन सम्प्रयुज्यते परिभये”—इति निरु० १. ३. ६ ।

८ - वा० सं० १. ४. ५ । का० श्रौ० सू० ४. २. ३४ ।

वा इति । स च चक्ष्यात्मना व्यापित्वात् 'यज्ञो विष्णुः' ॥ ११ ॥
४ ॥ [७. १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

प्रथमकाण्डे सप्तमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

- “प्रतिपदि दर्शयागं चिकीर्षुरमावास्यायां प्रातरभिहोचं ऊत्वा
दर्शयागार्थं ‘ममाग्नेर्वचः’-इति मन्त्रेण अग्निं समिदाधानरूप
मन्वाधानं कृत्वा वत्सापाकरणं कुर्यात् । दर्शयागे भीष्णि ऋवींषि
सन्ति । आग्नेयोऽष्टाकपालः, ऐन्द्रं दधि, ऐन्द्रं पय इति । तत्र प्रतियदि
दधि होतुं दध्ने निष्यत्यै रात्रावमावास्यायां गावो दोग्धव्याः । तद्दोह-
नार्थं प्रातर्लौकिकदोहावूर्द्धं समाट्भिः सह चरन्तो वत्साः समाट्भ्यः
पलाशशाखयापाकरणीयाः । तदर्थं पलाशशाखाच्छेदनम्”-इति वा०
सं० महौ० भा० । अथात्र “देवो वः”-इतीम मेव, जीमन्त्वानभिप्रेत्य
विनियोगत्रयं च प्रोक्तं मापस्तम्भेन । तथाहि—“देवो वः सविता
प्रार्पयत्विति शाखया गोचराय गाः प्रस्थापयति, प्रस्थिताना मेकां
शाखयोपस्पृशति दभैर्दभपिङ्गुलैर्वा आप्यायध्व मिति, ब्रह्मस्य हेतिः
परि वो ब्रह्मन्निकति प्रस्थिता अनुमन्त्रयते”-इति । अतएव तैत्तिरीय-
भाष्ये सायणेनात्र विनियोगसङ्ग्रह एव मुक्तः— “इमे शाखां
ह्विन्यूर्जे मार्ष्टि वा इति वत्सकान् । अपाकृत्याथ देवो गाः
प्रस्थाप्याप्येति गां स्पृशेत् । ब्रह्मस्येतिमन्त्र्येतान् भुवेति गृह माप्रजेत् ।
यजेति शाखोपगूह इत्यष्टावनुवाकगाः”-इति । एवञ्चैतदनुवाकाभातै-
रदृभिर्मन्त्रैस्तैत्तिरीयाणां शाखाच्छेदनादीन्वष्टौ कर्माणि सम्पद्यन्ते ।
तत्र “सप्तयन भृजूकरणम्, अनुमार्जनं मानुलोभ्येन संलघधूल्याद्यप-

ऋणं ह वै जायते योऽस्ति । स जायमान एव
देवेभ्य ऋषिभ्यः पितृभ्यो मनुष्येभ्यः ॥ १ ॥

स युदेव युजेत । तेन देवेभ्य ऋणं जायते तुङ्गेभ्य
एतत् करोति युदेनान् युजते युदेभ्यो जुहोति ॥ २ ॥

अथ युदेवानुब्रवीत् । तेनुर्षिभ्य ऋणं जायते तुङ्गेभ्य
एतत्करोत्यृषीणां निधिगोप इति ह्यनूचानु माहुः ॥ ३ ॥

अथ युदेव प्रजा मिच्छेत् । तेन पितृभ्य ऋणं
जायते तुङ्गेभ्य एतत्करोति युदेवाः सन्तता*व्यवच्छिन्ना
प्रजा भवति ॥ ४ ॥

अथ युदेव व्वासुयेत् । तेन मनुष्येभ्य ऋणं जायते
तुङ्गेभ्य एतत्करोति युदेनान् व्वासुयते युदेभ्योऽशनं
दुदाति स यु एतानि सुर्वाणि करोति सु कृतकर्मा
तस्य सुर्व माप्तः सुर्वं जितम्† ॥ ५ ॥

नयनम्”—इति तै० ब्रा० शा० भा० । मूलादारभ्यामात् स्पर्शनं मनुमार्जनं
मिति धूर्तस्वामी । “अनुमार्जनं तत्पर्गादिपालनेन गुणीकरणम्”—
इति का० श्रौ० सू० ४. २. २ भाष्ये या० दे० । वाजसनेपिनास्तु
“वदस्येति मन्त्रो मन्त्रभागो वा नैवास्मात् ; एवं “वायव स्य”—
इत्यस्यानन्तरम् “उपायव स्य”—इति मन्त्रो मन्त्रांशो वा वास्येव ;
अपि “आप्यायध्व मिति मन्त्रे “ऊर्जसतीः पयसतीः”—इति
विशेषणपदद्वयाभावोऽपि बोध्यः ।

* ‘सन्तता’—इति च । † ‘जितं’—इति क, ख ; ‘जितः’—इति च ।

स येन देवेभ्य ऽङ्गं जायते । तदेनांस्तदुवदयते*
यद्यजतेऽथ यदग्नौ जुहोति तदेनांस्तदुवदयते† तस्मा-
द्यत्किञ्चाग्नौ जुहति तदवदानं नाम ॥ ६ ॥

तद्वै चतुरवत्तुं भवति । इदं वा ऽअनुवाक्याथ
याज्याथ व्यपहारोऽथ सा देवता चतुर्थी यस्यै देवतायै
हविर्भवत्येव‡ हि देवता ऽअवदानान्यन्वायत्ता† ऽअव-
दानानि वा देवता ऽअन्वायत्तान्युतिरिक्तः‡ ह तदव-
दानं युत्पञ्चमं कुस्मा ऽउ हि तदवद्येत्तस्माच्चतुरवत्तुं
भवति ॥ ७ ॥

उतो पञ्चावत्तु मेव भवति । पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्तः
पशुः पुञ्चऽर्त्तुवः संवत्सरस्यैषो पञ्चावत्तुस्य सम्पदहुहैव
प्रजुया पशुभिर्भवति यस्यैवं विदुषः पञ्चावत्तुं क्रियुत
ऽएतद् न्वेव प्रज्ञातं कौरुपाञ्चालं युच्चतुरवत्तुं तस्मा-
च्चतुरवत्तुं भवति ॥ ८ ॥

स वै यावन्मात्रु मिवैवावद्येत् । मानुषः ह कुर्याद्यु-
न्महदवद्येद् व्यृञ् वै तद्यज्ञस्य युन्मानुषं नेद् व्यृञ् यज्ञे
करुवाणीति तस्माद्यावन्मात्रु मिवैवावद्येत् ॥ ९ ॥

स ऽआज्यस्योपस्तीर्य । द्विर्हविषोऽवदायाथोपुरि-
ष्टादुज्यस्याभिधारयति द्वे वा ऽआहुती सोमाहुति-

*,† ‘•दुवजायते’—इति ख ।

‡ ‘•अन्वायत्ता’—इति ख ।

§ ‘•भुतिरिक्तः’—इति ख ।

रेवान्याज्याहुतिरन्या तुत ऽएषा केवली युत्सोमाहुति-
रुथैषाज्याहुतिर्युद्धविर्यज्ञो युत्पशुस्तदाज्य मेवैतत् करोति
तस्मादुभयुत आज्यं भवत्येतद्वै जुष्टं देवानां यदाज्यं
तज्जुष्ट मेवैतद्देवेभ्यः करोति तस्मादुभयुत ऽआज्यं
भवति ॥ १० ॥

असौ वा ऽअनुवाक्येयं याज्या । ते ऽउभे योषे
तयोर्मिथुन मस्ति वषट्कार एव तद्वा ऽएषु एव वषट्कारो
यु ऽएषु तुपति सु ऽउद्यन्नेवामू मधिद्रवत्यस्तं युन्निमा
मुधिद्रवति तुदेतेन वृष्णेमां प्रजातिं प्रजायते यैन-
योरियं प्रजातिः ॥ ११ ॥

सोऽनुवाक्या मनूच्य । याज्या मनुद्रुत्य पश्चाद्वषट्क-
रोति पश्चाद्वै परीत्य वृषा योषा मुधिद्रवति तुदेने
ऽउभे पुरुस्तात् कृत्वा वृष्णा वषट्कारेणाधिद्रावयति
तस्मादु सह वैव वषट्कारेण जुहुयाद् वषट्कृते वा ॥ १२ ॥

देवपात्रं वा ऽएष युद्धवट्कारः । तद्यथा पात्र ऽउद्धृत्य
प्रयच्छेदेवं तदथ युत्परा वषट्कारुज्जुहुयाद्यथाधो
भूमौ निदिग्धं* तदमुया स्यादेवं तत्तस्मादु सह वैव
वषट्कारेण जुहुयाद्वषट्कृते वा ॥ १३† ॥

* 'निदिग्धं'—इति सा०-सम्मत इति डा०-वेवरः ।

† 'वै'—इत्येव ख-पुस्तके ।

‡ इत्येव "६०० शतम्"—इति ख ; "शतम् ६००"—इति च-पुस्तके ।

तद्यथा योनौ रेतः सिञ्चेत् । एवं तदथ युत्पुरु
व्वषट्काराज्जुहुयाद्यथा योनौ रेतः सिक्तं तदमुया स्यादेवं
तत्तस्माद्दु सह वैवु* व्वषट्कारेण जुहुयादुषट्कृते वा ॥ १४ ॥

असौ वा ऽअनुवाक्येयं याज्या । सा वै गायत्रीयं
चिष्टुबसौ स वै गायत्री मुन्वाह तदमु मनुब्रुवन्नसौ
ह्यनुवाक्येमा मुन्वाहेयः हि गायत्री ॥ १५ ॥

अथ चिष्टुभा यजति । तदनुया यजन्नियः हि
याज्यामुष्या ऽअधि व्वषट्करोत्यसा ऽउ हि चिष्टुमुदेने
सयुजौ करोति तस्मादिमे सुम्भुञ्जाते ऽअनुयोरनु-
सम्भोगु मिमाः सुर्वाः प्रजा ऽअनु सुम्भुञ्जते ॥ १६ ॥

स वा अङ्गुयन्निवैवानुवाक्या मनुब्रूयात् । असौ
ह्यनुवाक्या दृहुड्यसौ बार्हतः हि तद्रूपं क्षिप्र एव
याज्यया त्वरेतेयः हि याज्या रथन्तरुः दीयः राथन्तरः
हि तद्रूपः ह्वयति वा ऽअनुवाक्यया प्रयच्छति याज्यया
तस्मादनुवाक्यायै रूपः हुवे हुवामह ऽआगच्छेदुम्बर्हिः
सीदेति यङ्गुयति हि तुया प्रयच्छति याज्यया तस्मा-
द्याज्यायै रूपं व्वीहि हविर्जुषस्व हविराव्वृषायस्वाद्धि
पिब मेति यत्प्र हि तुया युच्छति† ॥ १७ ॥

सा या पुरुस्तास्रक्षणा । सानुवाक्या स्यादसौ ह्यनु-

वाक्या तुस्या ऽअमुष्या ऽअवंस्तास्तुक्ष्म* चन्द्रमा
नुक्षचाणि सूर्यः ॥ १८ ॥

अथ योपुरिष्ठास्तक्षणा । सु याज्या स्यादियः हि
याज्या तुस्या ऽअस्या† ऽउपुरिष्ठास्तक्ष्मौषधयो व्वनस्पतय
ऽआपोऽग्निमिमाः प्रजाः ॥ १९ ॥

सा हु न्वेव समृद्धानुवाक्या । यस्यै प्रथमात्पदाद्देवता
मभिव्याहुरति सो ऽएव समृद्धा याज्या युस्या ऽउत्तमात्
पदाद्देवताया अधि वषट्करोति व्वीर्यं वै देवतुर्च्चस्तुदु-
भयुत ऽएवैतुर्द्वीर्येण परिगृह्य यस्यै देवतायै हविर्भवति
तुस्यै प्रयच्छति ॥ २० ॥

स वै व्वौगिति करोति । व्वाग्वै व्वषट्कारो वाग्रेतो
रेत ऽएवैतुस्मिञ्चति षडित्यृतवो वै षट् तुहत्तुष्वेवैतद्रेतः
सिच्यते तुहत्तुवो रेतः सिक्तु मिमाः प्रजाः प्रजनयन्ति
तस्मादेवं व्वषट्करोति ॥ २१ ॥

देवाश्च वा ऽअसुराश्च । उभये प्राजापत्याः प्रजापतेः
पितुर्हाय मुपेयुरेतावेवाङ्मासौ यु ऽएवापूर्युते तं देवा
ऽउपायुन् योपक्षीयते त मुसुराः ॥ २२ ॥

* 'अधस्तास्तक्ष्म'—इति सा०-सम्मत इति डा०-वेवरः ।

† नास्त्येतत् पदम् ख-पुस्तके ।

ते देवा ऽअकामयन्त । कथं न्विम मपि सुमृञ्जी-
महि योऽय मुसुराणा मिति तेऽर्चन्तः श्राम्यन्तश्चेरुस्तु
ऽएतुः हविर्यज्ञं ददृशुर्यदृशपूर्णमासौ ताभ्या मयजन्त
ताभ्या मिद्वैत मुपि सुमृञ्जत ॥ २३ ॥

यु ऽएषो ऽसुराणा मासीद् । यदा वा ऽएता ऽउभौ
परिक्षुवेते ऽअथ मासो भवति मासशुः संवत्सरः सुर्व्वं
वै संवत्सरः सुर्व्वं मेव तुद्देवा ऽअसुराणाः सुमृञ्जत सुर्व्व-
स्मात्सपुत्रानुसुरान्निरभजन्तसुर्व्वंस्वेवैषु ऽएतत्सपुत्रानाः
संरुद्धे सुर्व्वस्मात्सपुत्रान्निर्भजति यु ऽएव मेतद्देद ॥ २४ ॥

स यो देवाना मासीत् । स यवायुवत हि तेन देवा
योऽसुराणाः सोऽयवा न हि तेनासुरा ऽअयुवत ॥ २५ ॥

अथो ऽइतरुथाहुः । यु ऽएव देवाना मासीत्सोऽयवा
न हि त मुसुरा ऽअयुवत योऽसुराणाः स यवायुवत
हि तं देवाः सुब्द मुहः सुगरा रात्रिर्यव्या मासाः
सुमेकः संवत्सरः स्वेको ह वै नामैतद्यत्सुमेक ऽइति
यवा च हि वा ऽअयवा यवेतीवाथ येनैतेषाः होता
भुवति तुद्याविहोच मित्याचक्षते ॥ २६ ॥ ५ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [७. २.] ॥